

сторону. Сам я залишаюся послідовним демократом і не сумніваюся: якщо ви готові надавати своєму народові всіляку інформацію і переконувати його у своїй правоті всіма доступними вам методами, до вас рано чи пізно прийде успіх. Якщо ж ви вважаєте, що люди не здатні зрозуміти вас і ними слід маніпулювати заради прийняття правильних рішень, то це — початок великих неприємностей. Та ви й не доб'єтесь нічого такими методами — звичайно, якщо ми говоримо про відкрите суспільство» [13].

На жаль, ми часто не використовуємо знання, якими володіємо, оскільки занадто багато людей, наділених владою — політики, чиновники, а також більш численний клас тих, що говорять і пишуть, формуючи громадську думку — з різних причин воліють забути уроки історії. А тим більше вмудряються ігнорувати і висновки кількох поколінь істориків, економістів, соціологів, політологів, намагаючись замінити знання, що далися великими труднощами, ідеологічно і політично зручними упередженнями. Подібні бар'єри треба долати. А це є обов'язком науковців і освітян, всіх тих, хто має вплив на громадськість, задля усвідомлення громадянами України себе українською нацією, впевненою в європейському виборі.

Література

1. Президент України затвердив стратегію національної безпеки України. — Доступно: <http://fakty.ua/print/200382>.
2. Прес-секретар Обама: США не готові воювати заради України. — Доступно: <http://fakty.ua/print/200384>.

3. Путін: у Росії немає і не може бути агресивних планів. — Доступно:

<http://ua.krymr.com/archive/news-uk/20150201/16928/16928.html?id=27093299>

4. Андрій Ілларіонов: В. В.Путін за фактом заявив про новий етап війни з Україною. — Доступно:

http://joinfo.ua/politic/1100777_Andrey-Ilarionov-VV-Putin-faktu-zayavil-novom.html

5. Соцопитування: Рейтинг Путіна виріс до 89%. — Доступно:

<https://www.rbc.ua/rus/news/rejting-odobreniya-putina-rf-dostig-1435145089.html>

6. Гудков Л. Д. Абортивна модернізація. / Л. Д. Гудков. — М. : Російська політична енциклопедія (РОССАЕН), 2011. — С. 5.

7. Там же. — С. 7.

8. Там же. — С. 9.

9. Там же.

10. Там же. — С. 12.

11. Інавгураційна промова президента Порошенка: повний текст — 112.ua — Версія для друку — 112.ua. Доступно:

<http://112.ua/article/print/glavnye-novosti/inauguracionnaja-rech-presidenta-poroshenko-polnyy-tekst-72737.html>

12. Пол Кругман. Вихід із кризи є! Кругман П. — Доступно:

http://thelib.ru/books/pol_krugman/vyhod_iz_krizisa_est-read.html

13. Кордосу Ф. Е. «Тільки демократія може вкоротити ринок» / Ф. Е. Кордосу. — Доступно:

http://www.globalaffairs.ru/print/number/n_5756

УДК 327.88 (470+571)

Ткаченко Василь Миколайович «Росія: ідентичність агресора»

Глава з монографії

«ПУТІНІЗМ»: ШОВІНІЗМ ПОСТРАДЯНСЬКОГО РЕВАНШУ

И сюда нас, думаю,
Завела не стратегия даже,
Но жажда братства:
Лучше в чужие встрывать дела,
Когда в своих нам не разобратся.
Иосиф Бродский

16 червня 2014 року в Центрі Вільсона (США) відбулася конференція «Взаємна безпека під питанням? Росія, Захід і архітектура європейської безпеки». У виступі на ній З. Бжезінський охарактеризував українську кризу як «симптом серйозної проблеми: прояв політики, упакованої всередині більш масштабної філософської концепції» сучасної путінської Росії. На його думку, «розв'я-

зати цю проблему буде вкрай важко», тому що «багато залежить ще й від того, чи стане Україна симптомом успіху або краху путінського світогляду. Інакше кажучи, ставки високі» [1]. Агресію Росії щодо України З. Бжезінський розглядає як «пробний камінь», на якому буде засвідчений «успіх або крах путінського режиму».

Виступ В. Бжезінського продовжив ширший дискурс, що розгорнувся у світі, насамперед у Росії, навколо проблеми ідентичності сучасного путінського режиму, еволюції цієї ідентичності агресора. Зокрема, Бжезінський апелював до статті І. Зевельова, центральна думка якої полягає в тому, що до весни 2014 року російські дискусії про національну ідентичність, у т. ч. «русский мир», мали більш абстрактний характер, «мало стикалися з порядком денним у галузі зовнішньої політики і безпеки. Революція в Україні перевела ці

питання в розряд найважливіших для виживання нації і держави» [2].

Справді, за останні 20 років у Росії напрацьовано широке коло ідей щодо її пострадянської ідентичності. Принципове нововведення поточного моменту полягало у виборі з цього кола необхідних ідей для легітимації путінського режиму, зміцнення сили і впливу російської держави.

Насамперед, на думку І. Зевельова, йдеться про такі дві концепції: «Перша — ідея про те, що Росія має бути потужною, самостійною величною державою, оплотом всіх консервативних сил, що борються проти революцій, хаосу і ліберальних ідей, насаджуваних США і Європою. Друга — уявлення про існування великого російського світу і російської цивілізації, відмінної від західної, що виходить за державні кордони власне Росії. Обидві концепції не дуже добре поєднувалися з домінуючими дискурсами на Заході і сприймалися там як своєрідна інтелектуальна архаїка», що не має жодного прямого стосунку до системи сучасних міжнародних відносин і європейської безпеки. Це призвело до недооцінювання на Заході згаданих теоретичних побудов. Наслідком цього стало те, що анексія Росією Криму в березні 2014 року виявилася повною «несподіванкою для більшості зарубіжних лідерів і аналітиків, не занурених у внутрішній російський дискурс, що розвивався все більш ізольовано від глобальних тенденцій». За твердженням І. Зевельова, аналітики мають усвідомити, що рішення, ухвалені в Москві в лютому-березні 2014 року, не просто продиктовані прагненням Росії приростити територію за рахунок Криму, а випливали із особливого світогляду і важливих для російського менталітету концепцій. Йдеться насамперед про концепції «поділеного народу», захисту співвітчизників за кордоном, «руського мира» і «великої російської цивілізації» [3].

До цієї думки схиляється і В. Бжезінський: «Те, що ми зараз спостерігаємо в Україні, це, на мій погляд, не просто симптом дуже серйозної проблеми — поступового і стійкого піднесення російського квазі-містичного шовінізму, який триває вже протягом шести або семи років. Головну роль у цьому зіграв Путін, і зміст цієї нової концепції повністю визначає відносини Росії зі світом загалом і з Заходом зокрема» [4]. Збройні дії проти України надали дискурсу навколо ідентичності Росії як агресора особливої актуальності.

1. СОЦІАЛЬНІ ВИТОКИ «ПУТІНІЗМУ»

Анексія Криму була «повною несподіванкою» для більшості зарубіжних лідерів і аналітиків, не занурених у внутрішній російський дискурс. Поворотним моментом тих подій стало 1 березня 2014 року, коли В. Путін вніс до Ради Федерації звернення з проханням дозволити використання російських збройних сил на території України. Формальність з його боку було дотримано, оскільки, згідно з Конституцією, тільки верхня палата російського парламенту може дати президенту право на використання військ в іншій країні. Як і слід було очікувати, Рада Федерації не забарилася відреагувати — менш ніж через годину після внесення звернення зібралася на екстрене засідання, де прохання В. Путіна було задоволено одноголо-

сно. Уперше за 69 років повоєнної історії Європи Росія здійснила силове захоплення території — анексію Криму. Але це сталося дещо пізніше.

А ввечері 2 березня 2014 року за московським часом відбулася тривала телефонна розмова В. Путіна з канцлером ФРН А. Меркель, у якій вона намагалася врегулювати українську кризу за участю місії ОБСЄ. Під час цієї розмови сталося щось надзвичайне: відразу після неї А. Меркель перетелефонувала президенту США Б. Обамі, заявивши, що російський президент втратив «зв'язок з реальністю». Більш точніше слова німецького канцлера звучали так: «...не впевнена, чи зберігає пан Путін зв'язок з реальністю», оскільки він перебуває «в іншому світі». Ці слова навели газета «The New York Times» на сайті з посиланням на свої джерела інформації [5].

У зв'язку з цією подією газета висловила заклопотаність можливою окупацією Криму з боку Росії. За стурбованістю Ангели Меркель вгадувалося кардинальне запитання: «Чи може Обама бути досить жорстким, щоб здолати колишнього полковника КДБ у Кремлі?». У цьому контексті В. Бжезінський характеризує Б. Обаму «дуже чітким у своїх реакціях і досить сильним в оцінках російської агресивності щодо України. Але у нього є союз [ЄС], є альянс [НАТО], у який входить 25 або більше держав, деякі з них є дуже стриманими. Вони всі дуже раді мати захист Америки і НАТО. Але не всі з них готові нести свій тягар, щоб стояти разом із США. Це займе деякий час, щоб мобілізуватися всім країнам, але вже зараз канцлер Меркель, дуже сильна фігура у світовій політиці, підтримує сильні реакції. Президент Франції Оланд починає реагувати так само. Прем'єр Британії Кемерон глибоко стурбований подіями, і багато лідерів інших країн» [6].

Реакція Обами на дзвінок Меркель була екстреною. Обмінявшись думками зі своїми союзниками, він послав держсекретаря Дж. Керрі до Києва, а також схвалив низку дипломатичних і економічних санкцій — «затятих» заходів проти Росії. Далі він обговорив з керівництвом Великої Британії та Польщі ймовірні плани Росії щодо військової операції проти України. Тут же Обама засудив рішення Путіна, назвавши його порушником міжнародних зобов'язань. У свою чергу держсекретар США Дж. Керрі в телеінтерв'ю заявив, що Росія поводить як країна XIX ст., здійснюючи «неймовірний акт агресії», і пригрозив Москві запровадженням санкцій і економічною ізоляцією. І лише трохи згодом, у ніч на понеділок (3 березня), на сайті Білого Дому було опубліковано повідомлення про те, що всі країни «Великої сімки» — США, Канада, Франція, Велика Британія, Німеччина, Італія і Японія — прийняли рішення призупинити свою участь у підготовці саміту G8, який мав відбутися в Сочі на початку червня. Ці країни пригрозили економічними санкціями проти Росії, а США наполягли на негайному допуску спостерігачів ОБСЄ в зону конфлікту [7].

Надалі провідну роль у справі мобілізації європейських союзників на посилення санкцій проти режиму Путіна відіграла А. Меркель. Їй довелося неодноразово звертатися до Путіна, даючи зрозуміти, що Європа не збирається займати вичіку-

вальну позицію, на яку він розраховував. Другою її аудиторією були ділові кола ФРН і ті 6200 німецьких компаній, завдяки яким Німеччина стала одним із основних торговельних партнерів Росії. Третьою групою, з якою їй довелося вести нелегкі дискусії, були країни-партнери з ЄС, особливо Велика Британія, Франція та Італія, де діють досить сильні проросійські лобісти. Її головна думка в переговорах з європейськими союзниками зводилася до того, що жодна країна в ХХІ ст. не може думати лише про свої інтереси, а бізнесмени повинні бути готовими принести в жертву власні інтереси, якщо мова піде про посилення санкцій проти Росії. У результаті все більше європейських компаній схвалило ідею, що європейська безпека має бути понад усе, включаючи комерційний прибуток.

Про конструктивність позиції Меркель засвідчили й подальші події, що оголили реальну загрозу з боку Росії. Так, трагедія з малайзійським авіалайнером і концентрація російських військ біля кордонів України разом із наростанням потоку військового обладнання з російської території на схід України змусили погодитися з нею тих, хто спочатку виступав проти посилення санкцій. Адже не секрет, що Лондону зовсім не хотілося припинити грошовий потік від російських олігархів до британських банків. Париж теж не хотів відмовлятися від продажу Росії своїх «Містралів». Та коли ділові кола Німеччини погодилися піти на жертви, іншим нічого вже не залишалося, як наслідувати їхній приклад. У цей момент небажання Путіна змінювати стратегію щодо України позбавило його останнього шансу уникнути загострення конфронтації Сходу і Заходу, зберігши при цьому своє обличчя. У результаті він отримав нові — скоординованіші і більш жорсткі — санкції ЄС і США [8].

Усі ці необхідні й екстрені заходи з боку Заходу щодо приборкання агресора справляють неоднозначне враження. Мабуть І. Зевельов у чомусь мав рацію, коли стверджував, що для багатьох лідерів і аналітиків анексія Росією Криму виявилася цілковитою несподіванкою. А причина того — дещо легковажне ставлення Заходу до тих процесів, з яких цілеспрямовано формували суспільно-політичний тренд Росії. Все це посилює необхідність глибокого і всебічного розгляду питання про ідентичність агресора, взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних причин виникнення вогнища напруженості в регіоні Центральної та Східної Європи.

Було б неабачно відразу апелювати до світоглядних переваг і пристрастей особи президента Росії, навіть якщо погодитися з тезою Бжезінського про те, що «розуміння доктринальної основи світогляду Путіна — це важлива відправна точка для розгляду українського питання» [9]. Адже Путін з'явився на вершині владної піраміди Росії не відразу і не раптом. Та й на третій термін його обрала більшість громадян Росії вже в першому турі голосування.

У набутті Росією своєї ідентичності в сучасному світі важливо мати на увазі, що самовизначення народу не є одномоментним актом. Тим більше, коли політичне керівництво цього народу претендує на побудову не просто держави, а держави-цивілізації, де динаміка суспільного прогресу, за

твердженням А. Тойнбі, визначається моделлю: «виклик — відповідь». Виклик стає стимулом для адаптації суспільства до нових умов і його модернізації. Таким викликом можуть послужити різка зміна навколишнього середовища, загроза несподіваного нападу зовнішнього ворога або несприятливого соціального статусу тощо. Найчастіше буває комбінація декількох чинників, що вимагають переходу на вищу стадію суспільної самоорганізації.

Розвиток цивілізації триває доти, доки вона спроможна дати адекватну відповідь на нові виклики. Успіх суспільних перетворень залежить і від здатності творчої меншості знаходити консенсус з широкими верствами населення. У разі втрати здатності до взаємодії верхів і низів ця творча авторитетна меншість деградує до рівня панівної, що спирається на насильство. Унаслідок цього в суспільстві накопичуються різні аномальні явища, потім настає надлом цивілізації, а за нею приходять і загибель. Втім, локальна цивілізація може уникнути загибелі завдяки просуванню у розвинутий простір світової цивілізації [10].

Історичний досвід ХХ ст. засвідчує, що єдиною успішною цивілізацією поки що є європейська, яка вчасно знайшла спосіб реагування на світові та внутрішні виклики завдяки впорядкуванню себе на основі закону, приватної власності та визнання прав особистості. Неєвропейські суспільства (Індія, Японія, Туреччина, Південна Корея) змогли знайти нове дихання через вестернізацію суспільного і державного устрою. Індія та Японія обрали західні стандарти під тиском ззовні (у першому випадку роль «трансформатора» відіграла британська колонізація; у другому — американська окупаційна адміністрація і генерал Маккартур). Індія і Японія зуміли знайти баланс між західними нормами і своєю національною культурною особливістю. На відміну від них, Туреччина і Південна Корея відмовилися відтворити традиційну національну модель, яка вела їх до деградації, і стали запозичувати європейські принципи організації влади, гарантуючи для себе місце серед впливових світових гравців. Водночас, як зауважила провідний науковий співробітник Центру Карнегі (Москва) Л. Шевцова, «решта великих цивілізацій (ісламська, китайська, російська) поки що не переконують, що вони знайшли свій спосіб існування як повноцінних і успішних світових суб'єктів. Нинішній економічний злет Китаю може бути лише сплеском на шляху спаду китайської централізованої держави, що насилу стримує суспільне пробудження [11].

Упродовж ХХ ст. Росію доля не милувала — їй двічі доводилося самовизначатися заново. До жовтня 1917 року Російську імперію еліта і населення сприймали великою державою з монархічним правлінням, оплотом слов'янства. Вважалося, що вона успадкувала від Візантії почесну і відповідальну роль твердині православ'я, покликаної об'єднати на широкому євразійському просторі народи різних вірувань і традицій. І хоча внаслідок Жовтневого перевороту 1917 р. цей світ зазнав краху, Радянський Союз, що виник на його руїнах, продовжував позиціонувати себе з таких самих месіанських позицій — як першу у світі

соціалістичну державу, авангард світової пролетарської революції. Після Другої світової війни, досягнувши ядерного паритету зі Сполученими Штатами Америки, СРСР самовизначився у своєму рейтингу як одна з двох наддержав, що вершили долю світу.

Дореволюційне (1917) російське суспільство, за всіх його особливостей, не протиставляло себе принципово іншому світу, а радянське позиціонувало себе як історичну альтернативу капіталістичному ладу. Однак з альтернативою не заладилося, а невблаганна «іронія історії» вкотре внесла свої корективи — ініційована С. Горбачовим перебудова була спробою знову інтегрувати країну у світові структури. Передбачалося, що трансформація радянського суспільства піде еволюційним і якнайменш болісним шляхом зміни суспільних орієнтирів. Однак «шокова терапія» часів Б. Єльцина вирвала Росію з одного суспільного укладу і жбурнула в інший. Глибока системна криза втягнула країну в стан невизначеності, близький до хаосу.

Унаслідок падіння СРСР в Росії відбулися: оновлення персоналістської влади у вигляді інституту президентства, що стоїть над суспільством і не підконтрольний йому; злиття влади і приватної власності; уявлення прагнення політичного класу до збереження і придбання «сфер інтересів» — імперськості (нехай навіть імітаційної). Тому «навіть чимало російських лібералів продовжують вірити, що Росія може існувати тільки як центр власної галактики. Словом, на початку 90-х років Росія опинилася в глухому куті: не зумівши відмовитися від “тріади”, вона зависла в історичному просторі» [12]. Та й не тільки зависла, а всім вантажам своїх проблем нависла над Україною.

Росія продовжувала перебувати перед гострою необхідністю заново самовизначитися в історичному часі і геополітичному просторі. Еліта країни мала чітко відповісти і собі, і світові, чого вона хоче для себе і для інших. Об’єктивно суспільство зіткнулося з дилемами: авторитаризм чи демократія; цивільне чи корпоративне суспільство; федералізм чи розпад на кілька самостійних держав; ринок чи державний патерналізм; постіндустріалізм чи сировинний анклав світової економіки; партнерство чи протистояння на міжнародній арені тощо. Від цього самовизначення в загальносвітовому контексті вимальовувалася й альтернатива: або становлення стійкого і справедливого світопорядку, або втягування в нову холодну війну з наростанням ядерної загрози в усьому світі. Кожна з цих можливостей могла бути реалізована майже з однаковою ймовірністю. І залежало це не тільки від вибору Росії, а й від позиції світових держав.

У таких пошуках і минуло десятиліття Росії після розпаду СРСР, упродовж якого вибір на користь демократії остаточно так і не був сформований. Атрибути демократії — загальні вибори, поділ влади, багатопартійність, комплекс громадянських прав і місцеве самоврядування — все це було багато в чому задекоровано, проімітовано і «знеструмлено» режимом ельцинського самовладдя. Радикальний злам радянських форм управління не був адекватно компенсований розвитком нових демократичних установ. Слабкість грома-

дянського суспільства і невисокий рівень масової політичної культури спричинили узурпацію влади купкою олігархів та їхніх політичних ставлеників. Притьмом зубожівши, широкі верстви населення почали пов’язувати свої надії на соціальну захищеність і приборкання кримінального свавілля з появою «сильної руки».

Підірвана перебудовою традиція самовладдя знайшла нове підґрунтя для відродження: у Росії восторжествував режим єдиновладдя. Де-хто намагається віднести відродження «російської матриці» на рахунок «темного народу». У цьому контексті Б. Єльцин постає вже не як лідер-революціонер, а як «лідер реставрації», який очолив повернення Росії до персоналістської влади (цього разу — «призначеної монархії»), що легітимізує себе керованими виборами. Інші дослідники вважають, що в усьому винні «демократи», які, прийшовши до влади, ретельно і послідовно затоптували всі паростки демократії, а тому було б помилкою всю відповідальність за нездатність вийти з минулого покласти тільки на Єльцина. Російська еліта, передусім ті, хто позиціонував себе демократами й лібералами, сама відмовилася від трансформації, зробивши ставку на вождя як рушійну силу розвитку.

У практичному житті все це вилилося в ряд знакових подій: 1993 р. — прийняття нової Конституції, що обґрунтовує надпрезидентство; 1996 р. — маніпуляції з виборами Б. Єльцина і формування моделі «керованих виборів», 1999 р. — призначення В. Путіна як наступника і гаранта статус-кво. Усе це — віхи відродження російського єдиновладдя. «Іронія історії» проявила себе в тому, що адаптація єдиновладдя сталася в контексті глобалізації — через імітацію західних інститутів та особисту інтеграцію російської еліти в життєвий уклад Заходу. Сталося так, як писав А. Тойнбі: система, яка віджила своє, тримається за допомогою найпередовішої натепер західної цивілізації. Роль Заходу в цьому процесі далеко не бездоганна: «західне суспільство спочатку не зрозуміло ельцинської траєкторії, а коли усвідомило, що Росія повернулася “до себе самої”, вирішило, що єдиновладдя — це її доля» [11].

І парламентські вибори в Росії 1999 р., і президентські вибори 2000 р. були не взірцями демократії, а механізмом легальної передачі влади від Б. Єльцина до В. Путіна. Водночас, як зазначив І. Шахназаров, «вибори показали, що населення, яке втомилася від тягот життя, відчуття перманентної небезпеки і відсутності перспективи, готове довіритися новому харизматичному лідерові і побачити в ньому рятівника Вітчизни майже з такою ж безоглядністю, з якою в 1991 р. довірило долю країни Б. Єльцину» [15].

У країні запанувала думка, що витягнути Росію з кризи здатна лише сильна влада. Вибиті зі звичної життєвої колії люди тішили себе надією, що це буде не сильна авторитарна влада, а сильна демократична влада.

Опорою демократії завжди слугувало громадянське суспільство, яке на той час у Росії було все ще слабким і не здатним стати противагою, стримуючи корисливі інтереси конкуруючих олігархічних груп. Корупція, яка охопила державний

апарат, створила тепличне середовище для державно-бюрократичного корпоративізму політичних кланів, «тіньовиків» і чиновників, пов'язаних з мафіозними групами.

Постала пряма загроза, що деградація країни набере незворотного характеру. За таких обставин дедалі нагальнішим завданням ставало збереження державної цілісності Росії. Проголошений свого часу Єльциним необмежений суверенітет суб'єктів Федерації породив відцентрові тенденції. Деякі республіки обмежили податкові платежі до федерального бюджету, відмовилися провадити набір в армію. Економічно розвинуті області стали вимагати урівняння їхнього правового статусу з національними республіками. Чечня загрожувала перетворитися на оплот міжнародної терористичної діяльності ісламських фундаменталістів. З'явилося розуміння того, що чеченська проблема не може бути розв'язана тільки мілітарними засобами. Відчутно стала зростати небезпека поширення російського шовіністичного чаду і войовничого націоналізму околиць.

У цій ситуації взятий В. Путіним курс на рішуче придушення терористів викликав в російській громадській свідомості ефект національного єднання перед загрозою існуванню Російської Федерації. Ідея, що «військова сила є єдиним аргументом Центру в конфлікті з Грозним, а армія — гарантом не тільки безпеки, а й цілісності російської держави, була сприйнята суспільством. Природним наслідком такого визнання стало мовчазне забуття демократичного принципу, що виключає застосування збройних сил для вирішення внутрішніх конфліктів» [16]. Його сприйняли в країні без особливого спротиву.

Можна припустити, що іншого механізму розв'язання політичних проблем Росії на той час не існувало. У країні так і не сформувалася багатопартійна система, що забезпечує дотримання конкурентними групами «правил гри» в межах моделі представницької демократії. Політичні партії швидше діяли як виборчі блоки, створювані під популярних лідерів. Ці штучні утворення відразу розпадалися, коли їхні боси сходили з політичної арени. Були й позитивні зрушення. У тогочасних дискусіях все-таки викристалізувалося кілька концепцій політичного майбутнього Росії: 1) автократія олігархів з дотриманням демократичного декору; 2) поєднання демократичних інститутів із сильною державністю; 3) відновлення авторитарної системи за радянським або дореволюційним зразком.

За тих умов Г. Шахназаров оптимальним варіантом політичного самовизначення Росії вважав «сильну демократію», де виконавча влада перебуватиме «під контролем парламенту та організацій громадянського суспільства». Однак то був всього лише ідеальний варіант добрих побажань. А реально найімовірнішим трендом суспільно-політичного розвитку Росії було названо помірну авторитарну владу, «яка застосовує за необхідності жорсткі заходи для забезпечення цілісності держави, мобілізації ресурсів суспільства в ім'я подолання кризи і збереження державного статусу Росії». До такого розвитку подій було готове суспільство, гранично втомлене від життєвих трудно-

щів, криміналу, плутанини і безволя влади. На його користь діяли гостра потреба в консолідації політичної еліти і певний утиск національних інтересів на міжнародній арені — реальний і надуманий. Розкриваючи «віяло можливостей» подальшої еволюції політичного режиму Росії, Г. Шахназаров акцентував увагу на тому, що «помірна авторитарна влада, як відомо, здатна еволюціонувати у бік демократії, але може стати і мостом до жорсткого авторитаризму. Куди піде справа — багато в чому залежить від нового президента і його оточення». Вирішальну роль могло відіграти те, що взаємодія чинників суспільного розвитку Росії об'єктивно відкривала можливість «використання авторитарних методів владарювання, бонапартистської політики маневрування та гри на протиріччях» [17]. Добрі побажання так і залишилися завданням на майбутнє. А практично всі найімовірніші прогнози і побоювання здійснилися — в країні було встановлено режим жорсткого авторитаризму на чолі з В. Путіним. Перехід авторитаризму в стадію зовнішньополітичної агресії був питанням часу.

2. ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА ОКРОШКА ДЛЯ ЧИНОВНИКА «З ОРГАНІВ»

Виступаючи 8 грудня 2009 року на конференції «Російські альтернативи», директор Аналітичного центру Юрія Левади («Левада-Центр») Л. Гудков звернув увагу на те, що «путінізм» — явище все ще не описане толком в політичній літературі, а тому й визнав за необхідне проаналізувати його сутнісну природу. Десять років Путіна при владі надавали значний матеріал для аналізу. Насамперед привернуло увагу таке визначення Л. Гудкова: «Нинішня криза з усією очевидністю показала, що сформована в 2000-ні роки в Росії політична система не просто консервативна, вона стримувє або навіть пригнічує розвиток інших підсистем суспільства (в т. ч. економіку, науку, освіту, громадянське суспільство, публічну сферу життя). Путінський режим, почавши з підпорядкування собі медіа, а потім судової системи і парламенту, паралізував процеси диференціації інституційної системи, відокремлення “суспільства від держави”, ініційовані реформами 1990-х років. Ідеться вже не про новий “застій”, а про наростаючі явища соціальної та культурної деградації країни. Дотримуючись логіки самозбереження влади, нинішній режим сам по собі вже не може зупинитися в цьому русі. Обсяг примусу з кожним роком зростає, масштаби фальсифікації виборів або нових судових процесів будуть збільшуватися» [18].

Характерною особливістю путінського режиму, на думку Л. Гудкова, є не так конструювання його з «уламків» і «матеріалу старої системи», як модернізація його «архаїки» і зміна контексту її функціонування. Цього було досягнуто передусім завдяки застосуванню нових технологій влади (масового управління), а також нової системи легітимації панування (підстави авторитету). Тому «путінізм», якщо його порівнювати з іншими аналогічними (тоталітарними або авторитарними) режимами, має багато особливостей.

По-перше, в ньому відсутня звична для радянського покоління монополія «партії-держави» (зро-

щення партійного апарату і державних органів управління). Відсутній був на початках правління В. Путіна і щільний державний та ідеологічний контроль над суспільним життям (зрушення розпочалися в 2012—2014 рр.). Партія «Єдина Росія» не дублювала КПРС ні за устроєм, ні за функцією, ні за показниками ефективності — завдання її партійного апарату зводилося лише до забезпечення інсценувань масової підтримки влади.

По-друге, в 2009 р. Л. Гудков вважав, що Путін не «фюрер», не «демагог» або трибун, що завоював довіру мас у ситуації глибокої кризи; за своєю ментальністю — це чиновник «з органів», який прийшов до влади в результаті апаратних угод та інтриг. А вже пізніше, після утвердження Путіна у владі, пропаганда надала його образу «харизматичного» ореолу. Причини його популярності Л. Гудков убачав в ілюзіях мас, що керівництво країною зуміє зберегти рівень життя, а також — в усуненні з політичної сцени будь-яких впливових політичних фігур, стерилізації критики, створенні обстановки безальтернативності його становища в системі влади. Якогось «обоювання» образу В. Путіна в тогочасних дослідженнях громадської думки не було. Основа довіри до нього — цілком консервативна і не пов'язана (як у тоталітарних вождів) з ідеями «нового світового порядку». Це положення Л. Гудкова тепер уже потребує уточнення.

По-третє, ще п'ять років тому в правлячих колах Росії не було тотальної мобілізаційної ідеології побудови «нового світу» і формування «нової людини». «Путінізм» тоді ще не міг запропонувати значущих для маси політичних орієнтирів або цілей розвитку суспільства, хіба що намагався зберегти те, що було. Про притягальну картину завтрашнього дня і не йшлося.

По-четверте, деякі російські аналітики стверджували, що його зовнішня політика не націлена на експансію, утворення другого «соцтабору». Максимум можливого на той час — створення своєрідного «санітарного кордону» проти західних впливів — вестернізації. Навіть у ліберальних колах вважали, що геополітична демагогія призначена лише для підтримки самоідентичності режиму і консолідації еліти навколо влади, що ця демагогія «захищає» країну від ворожого середовища лібералів — «п'ятої колони» Заходу. Це положення Л. Гудкова також уже потребує уточнення, адже його доповідь була виголошена у грудні 2009 року, а на той час вже була агресія проти Грузії, яка призвела до порушення територіальної цілісності цієї держави. Мабуть, цей факт йому видався тоді малозначним.

Анексія Росією Криму, безпосередня підтримка терористів Донбасу живою силою і технікою, забезпечення самопроголошених «республік» ЛНР і ДНР керівними кадрами з російських спецслужб суттєво коригують міркування Л. Гудкова, а репресивні дії проти російських громадян, які симпатизують Україні, змушують переглянути тезу п'ятирічної давності про те, що в Російській Федерації «немає специфічного для тоталітаризму поєднання терору, масових репресій і тотальної пропаганди». Звичайно, п'ять років тому можна було констатувати, що нагляд за ЗМІ в Російській

Федерації все ще різний залежно від обсягу аудиторії: «жорсткий на ТВ, слабкий — у друкованих засобах інформації і поки ще відсутній в Інтернеті». Але в 2013—2014 рр. пропаганда стала тотальною, цинічною і наскрізь брехливою. Цей суспільний тренд Росії змусив концептолога В. Макаренка поставити питання кардинально: до найважливіших дослідницьких напрямів Росії «слід віднести систему тотальної брехні, яку пропагує нинішній уряд країни у зв'язку з подіями у відносинах між Росією та іншими пострадянськими країнами, включаючи Україну. Потрібен надійний теоретичний засіб впізнання та систематизації брехні для протидії їй» [19].

Не применшуючи заслуг В. Макаренка, слід віддати належне і попередникам. Передумови для зміни технології маніпулювання громадською думкою Л. Гудков побачив ще в 2009 р.: «сьогодні розірваний зв'язок між діяльністю партій і громадських організацій та ЗМІ, яка була значущою та ефективною в 90-ті роки. Тим самим виявилися паралізованими можливості інформування суспільства про стан справ і критичної, публічної рефлексії над тим, що відбувається в країні і в Кремлі. Встановити відповідальність влади за ті чи ті політичні дії або рішення стало неможливим» [20].

І тоді — в 2009 р., і тепер багато показників не дають підстав ставити знак рівності між путінським режимом і тоталітарними режимами минулого. Слід погодитися з тим, що в Росії немає (або поки що немає) централізованої планово-розподільної економіки (підпорядкованої цілям режиму) — економіка все ще децентралізована і влаштована набагато складніше, ніж це було в СРСР. І все-таки в Росії помітний рух у бік закритого суспільства, де кадровим резервом дедалі частіше виступають кадри спецслужб. Набирає нової сили контроль за вертикальною і горизонтальною мобільністю, а звідси й оцей загальний «одобрямс» не тільки з боку чиновників, а й інтелігенції, діячів науки, культури і мистецтва. Їхнє низькопоклонство і сервілізм у зв'язку з подіями в Україні просто зашкалює.

Усе це не обмежується якимись знаковими фігурами, звиклими перебувати в коридорах влади і плутати любов до Батьківщини з любов'ю до начальства, що доходить до якогось масового божевілья. Чого тільки вартий скандал у російських соціальних мережах навколо гуманного вчинку співачки Земфіри, яка на сцені фестивалю в Тбілісі розгорнула український прапор. Скандалний артист Панін взяв на себе роль Великого Інквізителя: «Якщо вона тепер патріотка України, то їй треба публічно заявити про це і пояснити свій вчинок... Нехай вона скаже, мовляв, хлопці, спасибі вам велике, я працювала в Росії, мені тут не сподобалося, і тепер працюю на Україну, вважаю вас агресорами, злочинцями, і тому з вами розходжуся. Але ж Земфіра цього не зробила, і тому вона не права» [21].

Потік таких фактів із закликами «засудити і відмежуватися» спонукає до переосмислення тверджень, що «ментальна і психологічна опора режиму — периферія, консервативне і депресивне середовище, яке не має шансів і ресурсів впоратися з наслідками розпаду радянської соціальної інфра-

структури. Еліта — опортуністична і продасть нинішнє керівництво, як тільки режим почне тріщати. В інституціональному аспекті режим спирається на силовиків (у т. ч. суд)» [22]. Ключові слова тут — «тільки-но режим почне тріщати». Ніхто не знає, коли це може статися, хоч уже тепер є деякі свідчення його системної кризи.

На початку другого десятиліття ХХІ ст. про системну кризу свідчила провальна спроба модернізувати Росію, охарактеризована Л. Гудковим як «абортивна модернізація» [23]. З'ясувалося, що для модернізаційних ривків у російській владі немає ні сил, ні ресурсів, ні ідей, ні лідерів. Режим ніби усвідомлює необхідність модернізації і боїться її, оскільки будь-яка трансформація пов'язана з реальними ризиками втрати всієї повноти розпорядчої влади, якою він сьогодні володіє.

Ця двоякість режиму, який, опинившись перед необхідністю модернізації, побоюється її наслідків та прирікає країну на хронічний транзитивний стан, додає правлячому режимові квазі-персоналістського характеру. Створюється враження, що «все вирішує Путін», а насправді це призводить до звуження або деградації сфери політичного (публічне обговорення цілей політики і ціни або засобів її реалізації), перетворення уряду на технічний апарат виконання «волі автократора» (більшість міністрів у російському уряді — технічні фахівці, виконавці, а не політики, висуванці партій, що перемогли на парламентських виборах, а тому вони не відповідають перед виборцями за здійснювану «національним лідером» політику). Усі ці тенденції спричинюють посилення традиціоналізму, консервативних інтересів й антимодернізаційних орієнтацій.

Слушною є думка Л. Гудкова про руйнівну роль корупції, яка вразила всі сфери державного життя. Вона — реакція на примітивність, «ручний» характер управління, неефективність державного апарату. Адміністративне свавілля неминує виникає як наслідок недиференційованості влади, з'єднання в одній точці законодавчої і виконавчої функцій, неспроможність упоратися з функціями державного управління. Більше того, корупція — негласна вимога верхів прийняти існуючу кланову систему і приватно-корпоративний характер державної влади в країні як факт або особливість безальтернативного порядку.

На суб'єктивному рівні автократора Путіна подібний стан речей після закінчення перших двох термінів президентського правління міг викликати значний дисконфорт. Непросто, мабуть, було це відчувати на собі, що «персоналізм» режиму — суто зовнішній. Якщо і далі так мислити, то виходить, що Путін — не творець нинішнього режиму а, за висловом Л. Гудкова, «псевдонім або номінальний вираз для сформованої розстановки сил у найвужчому колі осіб, що виробляють і приймають всі найважливіші кадрові та економічні рішення. Він більшою мірою залежить від цього кола вихідців зі спецслужб, які контролюють ключові галузі економіки або найважливіші інститути, ніж “вони” від нього. Він не визначає склад цього кола, в кращому разі він — арбітр конкурентних угруповань. Ні особисті його здібності, ні стиль управління (тактика проведення “спецоперацій” проти груп впливу чи інтересів)

не дають змоги бачити в ньому державного лідера. По суті, його політика не виходить за межі проблем адаптації до зовнішніх змін. Звідси — різноманітні сурогатні форми псевдоінституціональних інновацій та медійної “демократії”: громадські палати, рухи “наших”, послання до Федеральних Зборів та ін. Путін не задає програму діяльності бюрократії, а намагається пристосуватися (утримати рутинну конструкцію безконтрольної влади) до наростаючих явищ децентралізації панування і виникнення нових джерел впливу» [24].

Такий стан справ ніяк не міг влаштувати людину, яка, претендуючи на роль «національного лідера», змушена миритися з роллю «псевдоніма» або «номінального вираження» поточної розстановки сил у найвужчому колі осіб, переважно із «силовиків». Звичайно, недиференційованість, аморфність й архаїчність російської інституційної системи можна якоюсь мірою сприймати як концентрацію влади в одних руках. Але це — думка для публіки. У вузькому колі наблизених всі бачили, що цей персоналізм реально представлений в ослабленому варіанті, а тому влада змушена була орієнтуватися на дотримання конституційних термінів президентства. Заміна, навіть тимчасова, на президентському посту Путіна Медведевим могла свідчити про те, що згадане «вузьке коло» і тоді не вважало Путіна авторитетним і надійним для забезпечення стійкості режиму, а тому брало до уваги необхідність хоча б формально легальних процедур.

Завдяки цьому влада продовжувала зберігати хай навіть декоративні та формальні, але все ще демократичні інститути (парламент, «незалежний» суд, вибори). Усе це свідчило про те, що для утвердження «справжнього авторитаризму» реальних ресурсів не було, а звідси — гостра потреба в ідеологічному клеї, який би утримував єдність суспільства. І тому знадобився своєрідний «мікс» традиціоналізму і модерністської риторики про «необхідність інноваційного розвитку», «нарощування людського капіталу», «боротьбу з корупцією» та «правовим нігілізмом». Далі слів, як правило, не доходило. Але суть справи в тому, зазначає Л. Гудков, що «справжній авторитаризм не потребує виборів як плебісцитарної санкції своєї легітимності. Ні Каддафі, ні Франко, ні Хусейн, ні Чан-Кайші не влаштували періодичних інсценівок зміни влади або схвалення проведеного ними політичного курсу. А “путінізму” вибори як засіб демонстрації масової підтримки вкрай необхідні. Електоральна “демократія” в російському варіанті замінює демократичну систему, заміщає механізми політичного цілетворення та політичної відповідальності (а значить — партійної конкуренції, парламентського контролю тощо)» [25].

Усе це лише тимчасове прикриття того факту, що політична поліція є не так інструментом для влади, як стрижневим складником влади. Справа не в питомій вазі «співробітників органів», а в зміні практики управління. Забезпечуючи примусовий, незаконний або слабо легітимізований перерозподіл власності, фінансових потоків й адміністративного впливу, ставши тінювою частиною політичного керівництва, спецслужби

перетворилися на субстрат колишнього планового регулювання економіки (квазі-державного регулювання) і сурогат кадрового резерву для влади. Головний ресурс цієї влади — поєднання легальних і нелегальних (таємних) методів, характерних для роботи спецслужб. Яскравий приклад того — ініціювання різних провокацій, судових процесів, війни на Кавказі, конфронтації з найближчими сусідами, передусім із Україною. Верх цинізму — те, що всі ці спецоперації отримують обов’язкове законодавче, юридичне виправдання й оформлення. Як акцентує увагу Л. Гудков, рід навіть не в чекістах, «а в тому, що притаманна їм практика винятків із загальних правил (на те вона і “таємна поліція”, особливий відділ, “спеціальна служба”) була поширена на всю сферу суспільного життя. Політика керівництва країни спрямована на примус людей до того, щоб вони визнали тотожність вузькогрупових або відомчих, навіть — корпоративних інтересів як національних, державних, тобто інтересів “всього цілого”. Це означає виключення суспільства не просто з політики, а з числа чинників, що підлягають врахуванню, прийняттю до уваги тими, хто володіє владою» [26].

Чи могла бути опора на силові структури свідченням монолітності влади, запорукою гарантії на прогнозовану її ротацію, або хоча б на мирний порядок її передачі? Щодо цього є сумніви. Зайнявши всі найважливіші стратегічні позиції у владі і ключові позиції в економіці та управлінні, вихідці із спецслужб трансформували функції таємної поліції, працюючи не «на систему», а на економічні інтереси певних кланів. Як тільки з’являється право розпорядження власністю і економічними ресурсами, відразу виникають сутички матеріальних і владних інтересів, прагнення перевести ресурси у приватні капітали. А це провокує конфлікт інтересів. І навряд чи Путін не бачить латентних процесів децентралізації влади та немичної появи конкурентних прихованих груп інтересів (корпоративних, регіональних, фінансово-адміністративних), які стали визначати зміст внутрішньої і зовнішньої політики держави. А це — і розпилювання бюджетів, і рейдерство, і спроби монополізації чи придбання пільгових умов для ведення бізнесу. Жорстка боротьба за владу різних груп інтересів чиновництва і пов’язаного з ними бізнесу могла бути до пори до часу навіть замінником терору. І п’ять років тому вона ще була придатна для децентралізованого використання інституційних ресурсів насильства. Проте вже події на Болотній площі 6 травня 2012 року дали підстави думати, що режим нестійкий, а шанси на мирний порядок передачі влади стають дедалі сумнівнішими. Для Путіна настала «година Ч» — нульового значення таємної години планування та підготовки рішучих військових дій із широким застосуванням інформаційної інтервенції із залученням заздалегідь приготовлених й апробованих інформаційних ресурсів.

3. «ЛІДЕР НАЦІЇ»:

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ

Накопиченню інституційних ресурсів насилля свого часу було приділено небачену увагу. Починалося все з того, що 2004 р. був позначений в Росії

вибухами в московському метро, захопленням дітей в Беслані, підривами двох російських пасажирських авіалайнерів, невгаваючими бойовими діями в Чечні. Багатьом здавалося, що цьому не буде кінця. На думку більшості російських дослідників, імідж Росії за кордоном перебував у жалюгідному стані [27].

Було очевидно, що з проблемою поліпшення іміджу Росії на міжнародній арені більше не можуть впоратися активно практиковані традиційні методи — прес-конференції та інтерв’ю з провідними світовими ЗМІ. Гостро постало завдання пошуку нових форм впливу на громадську думку розвинутих країн світу. З часом такі форми були знайдені — це телеканал Russia Today, інформаційний портал Russia Profile, залучення PR-агентств (Ketchum), олімпійська програма Сочі-2014 та багато іншого. А 2004 р. увійшов в історію початком щорічної роботи міжнародного дискусійного клубу «Валдай». Згодом аналітики записали цю подію в розряд найуспішніших піарівських заходів Кремля.

Клуб розпочав свою роботу у вересні 2004 року у Великому Новгороді поряд з озером Валдай. Звідси походить і назва клубу. Перше засідання відбулося в рамках загальної теми «Росія на рубежі століть: надії та реалії». Такі засідання стали щорічними. Тема зустрічей і склад учасників змінювалися, на початковій стадії зазвичай було 30—40 осіб. Відмінністю цього клубу від інших форм медіатусівок стала його спрямованість на зарубіжну експертну спільноту. Замість того, щоб адресувати повідомлення журналістам зарубіжних ЗМІ (як це зазвичай прийнято), фокус впливу був зміщений на експертів — політологів та економістів, а питома вага журналістів ніколи не перевищувала однієї третини учасників. Та й самих журналістів серед учасників за їх статусом скоріше можна було зарахувати до експертів, що спеціалізуються на вивченні Росії. Особливістю цього форуму були зустрічі з президентом Росії. Але й цим не обмежувалося: зарубіжні експерти мали змогу поспілкуватися і з представниками опозиції [28].

Ще одним незвичайним і вдалим рішенням стало проведення засідань клубу «Валдай» у різних містах і регіонах Російської Федерації. У 2004 р. було здійснено подорож озером Валдай, в 2005-му — плавання на пароплаві з Москви до Твері і назад, у 2006-му місцем проведення були Москва і Ханті-Мансійськ, в 2007-му — Казань і Сочі, а в 2008 р. — Москва, Ростов-на-Дону і Сочі. За задумом організаторів, це мало вразити зарубіжних експертів просторовим масштабом і різноманітністю країни.

Кожна зустріч мала своє надзавдання — підготувати світову громадську думку до намічених зрушень у житті Російської Федерації. Наприклад, ще в 2004 р., за оцінками експертів, дехто ставив під знак запитання існування Росії десь через 15—20 років. Можна було зрозуміти, що в силу цих причин на форумі тоді обговорювали переважно надії і реалії виживання країни. А вже в 2006 р. головною темою була «Глобальна енергетика XXI століття: роль і місце Росії». Услід за цим форумом, вже через 6 років, було відкрито «Північний потік», який став серйозною політичною картою в газових війнах з Україною.

У 2007 р. зустріч відбувалася в Казані. І в цьому теж був закладений певний сенс: тоді гостро обговорювали проблеми сепаратизму, в т. ч. і татарського. А влада організувала проекти зі значною пропагандистською насиченістю. Наприклад, у тому ж році в Казані пройшла Універсіада, завдяки чому Казань було представлено як сучасне російське місто, саме російське, а не татарське. Саме в той час федеральна влада взяла під безпосередній контроль всі регіони Росії. А вже в 2008 р. темою обговорення була «Світова геополітична революція початку ХХІ століття: роль і місце Росії». Оскільки клуб зібрався відразу після серпневої війни в Грузії, цю подію було представлено як зупинення Росією атаки НАТО в Грузії. Учасникам було продемонстровано відбудований Грозний. За допомогою таких кроків «кавказьке питання» нібито само собою втрачало актуальність [29].

Пропагандистський ефект цих заходів не був відсотковий. Американський політолог Е. Качинс висловив впевненість, що поняття — «позитивний образ» і «Росія» — майже взаємовиключні. Але ця думка була однією з багатьох, а тим часом вихід десятків і сотень статей в першокласних зарубіжних ЗМІ давав відчутний результат. Крім того, за порядком денним засідань клубу «Валдай» можна було простежити, які виклики виникали перед Росією і які дії щодо їх вирішення підносили зарубіжній публіці.

За кілька років найгостріші проблеми внутрішнього життя почали ніби відходити на другий план. Дефолт 1998 р. поступово стали забувати. Ціни на нафту і газ безперервно росли, що знімало проблему бюджетного наповнення. Суспільство перестало думати про те, як прогодувати армію чи пенсіонерів. Більше не брали під сумнів саме існування Росії. Влада могла перейти до розв'язання більш вузьких питань: як чинити з опозицією, невдоволеною інтелігенцією. На перше місце виходили проблеми майбутнього країни в глобалізованому світі.

Кожне з питань вимагало пропагандистської роботи — країна повинна була якось позиціонувати себе в глобалізованому світі. Об'єктивно назривала необхідність знайти розуміння: «Якою має бути Росія?», «Який новий бажаний образ Росії майбутнього?», «Хто такі росіяни?», «Ким росіяни хочуть стати?». На ці питання покликане було відповісти ювілейне (десяте) засідання клубу «Валдай» у процесі обговорення теми «Різноманіття Росії для сучасного світу». Ювілейне засідання, як і перше, відбулося у Великому Новгороді біля озера Валдай 16—19 вересня 2013 року — і це було символічно.

Обговорювані на цьому форумі питання були не надумані. Результати спеціально підготовленого дослідження ВЦВГД під назвою «Сучасна російська ідентичність: виміри, виклики, відповіді» показало, що третина росіян (32 % опитаних) не зараховує себе до жодних соціальних груп: ні до національних, ні класових, ні конфесійних. Угадувалася типова ситуація: «кожен за себе, а Бог за всіх». При цьому з усіх запропонованих варіантів «ідентичності» більше половини опитаних асоціювали себе лише з розпливчатою категорією — «гро-

мадяни Росії», і то лише тоді, коли це стосувалося «позитивної ідентичності» щодо себе. Але коли доходило до ідентифікації «інших», уподобання населення ставали виразнішими: майже половина росіян вважають росіянами тих українців і білорусів, котрі проживають у Росії, а майже 40 % не вважають Дагестан і Чеченську республіку російськими територіями. Коли йшлося про ставлення до населення цих республік (чеченців і дагестанців), вважати їх росіянами готові були тільки 7 % опитаних. Це означає, що всередині Росії є громадяни, яких відкидають їх співвітчизники.

До консенсусу щодо мультикультуралізму, інтеграції або асиміляції учасники дискусії та й російське суспільство ще не дозріли. Ще складніше уявити можливі шляхи інтеграції Росії у світове співтовариство. У кулуарних обговореннях політолог С. Караганов сформулював своє бачення майбутнього Росії: «Проблема вирішується так: або держава буде інвестувати в людину, в її освіту, рівень життя і, врешті-решт, виростить нових 10—20 млн. осіб, нову еліту, новий середній клас, які поведуть за собою Росію». Або доведеться чинити так, як у США: «Будемо “красти” чужий людський капітал, тобто створимо в Росії такі умови, що сюди будуть мріяти приїхати люди з усього світу». Іншого шляху перетворити Росію, тобто модернізувати її згідно з викликами часу, на його думку, немає.

Була спроба озвучити й інші точки зору на можливість перетворення Росії. Одну з них висловив публіцист і головний редактор газети «Завтра» О. Проханов: можливість позитивних перетворень існує, «але потрібна віра в божественну справедливість». Як тільки соціальна сутність питання була перенесена Прохановим у сферу Божого провидіння, філософський дискурс якось відразу зів'яв. Оживити його спробувала очільниця паризького відділення Інституту демократії та співробітництва Наталія Нарочницька: «Я, як казав Тютчев, вірю в Росію, якою б вона не була. Багато гріхів ми накопичили. І ми, росіяни, дуже різні. Хтось живе ще в ХІХ столітті, хтось в ХХ, деякі в ХХІ. На Заході народ живе рівніше».

Виступав там і найзнаковіший учасник клубу — президент РФ В. Путін. Його рішення піти на третій президентський термін сприймали вже як доконаний факт. До того ж масовий рух, спрямований проти його висунення на третій термін («Болотна справа») децю стих, та й розслідування щодо протестувальників набуло офіційного провадження. А тому навряд чи в когось могли виникнути сумніви, що виступ Путіна може означати щось інше, ніж презентацію свого новітнього політичного курсу. Із процедурних міркувань подія претендувала на непересічний статус, бо, замість традиційної вечері (завжди без телекамер) з іноземними учасниками засідання, Путін вирішив взяти безпосередню участь у дискусії підсумкової пленарної сесії клубу. Більше того — дискусія мала відбуватися у відкритому режимі, у що мало хто вірив, особливо серед представників опозиції. Усі ніби підготувалися до того, що тут має відбуватися заявка на міжнародну презентацію В. Путіна в ролі лідера нації.

На думку президента Центру глобальних інтересів (США) М. Злобіна, зустріч В. Путіна з учасниками клубу «Валдай» 19 вересня 2013 року можна поділити на дійство і зміст: «З точки зору дійства це був «Бродвей», театр одного актора, шоу триумфатора — назвіть, як хочете. Путін виступав у ролі лідера країни, який відчуває себе абсолютно впевнено. Він самодостатній, спокійний, відкритий, знає, чого хоче, не боїться викликів — принаймні, справляє таке враження. Було видно, що він отримує задоволення від цієї зустрічі, ймовірно, відчуваючи себе господарем становища. Загалом, за десять років існування «Валдайського форуму» такого Путіна ми ніколи не бачили: це був молодий, упевнений у собі Путін, якого просто «пре» від того, що він робить. Було видно, що він знає, що треба робити, як треба робити, і тому легко відбиває атаки опозиціонерів, яким він, до речі, сам і пропонував задавати йому запитання. Усі учасники зустрічі виходили звідти зі словами: «Яке прекрасне шоу!». Щодо змісту, то наступного дня після цієї зустрічі ми стали аналізувати, що саме сказав Путін. І тут вже думки не збігалися, й оцінки були куди стриманішими. Але це було вже наступного дня...» [29].

«Телевізійні картинки» в сучасній політиці відіграють важливу роль. Часто вони впливовіші за змістову частину дійства. Хоча, звичайно, обидві сторони процесу завжди тісно пов'язані, доповнюють, а то й взаємно зумовлюють одна одну. Це «політичне шоу» на Валдаї було покликане стати наочною демонстрацією кризи російської і західної політологічної думки щодо нинішньої Росії. Усі мали переконатися, що будь-які песимістичні прогнози щодо політичного режиму Росії не мають підстав.

Перед подіями на Болотній площі (травень 2012) багато експертів пророкували Путіну занепад кар'єри. Деякі писали, що Путін — чи не політичний труп. А на тій зустрічі на Валдаї всі присутні і телевізійні глядачі мали зримо переконатися, що в Путіна великий потенціал — особистий і його команди. Зустрічі на Валдаї почалися 16 вересня, а до 19 вересня В. Путін продемонстрував перед «валдайцями» всю свою команду: В. Володін, С. Іванов, С. Лавров, С. Шойгу та ін. Їхні виступи видавали налаштованість на «розігрів» публіки перед виходом головної дійової особи, якій належить особлива місія.

Судячи з усього, ця місія для багатьох була тоді ще загадкою. У 2009 р. Л. Гудков писав, що Путін не «фюрер», а лише чиновник «з органів».

І в тій ситуації він мав рацію — на той час «путінізм» був ще не спроможний запропонувати громадськості значущі політичні орієнтири, а тим більше — значущі цілі суспільного розвитку. Абсурд ситуації полягав у тому, що авторитарний режим, набираючи сил, водночас демонстрував свою нездатність запропонувати російському суспільству, а також світовому співтовариству, жодної виразної, тотальної за охопленням мобілізаційної ідеології побудови «нового світу» і формування «нової людини». Та й зовнішньополітична доктрина тоді тушувала переважно на майданчику створення «санітарного кордону» проти спроб західної «вестернізації» здійснити експансію на канонічну

територію смиренної і боголюбивої православної країни. З усього відчувалося, що з такою платформою ситуацію не переломити, а вже на роль «батька нації» Путіну годі й претендувати.

Відчувалася суспільна необхідність в тому, щоб лідер країни публічно продемонстрував свою здатність дати відповідь на виклик часу. За оцінкою очевидця подій Злобіна, надзавдання Путіна, яке він ставив перед собою, полягало в тому, щоб «зробити своє третє президентство президентством цінностей. Економікою, політикою він, зрозуміло, займався, і буде займатися, але з ними ясно, що робити. А от з ідеологією, з цінностями — повний безлад. Росія вже перетворилася на країну з царем на чолі, але вона, як і раніше, без царя в голові. Мені здається, Путін це розуміє і намагається розв'язати цю проблему так, як він це бачить. Грубо кажучи, він пішов на третій термін поставити цього «царя в голові». Зрозуміло, того «царя», який йому потрібен...» [30].

Щодо зовнішньої політики, Лавров і Шойгу перед виступом Путіна заявили, що ні про яку конфронтацію з США не йдеться. Мабуть, російська сторона враховувала ініціативу Президента США Обами щодо «перезавантаження» американсько-російських відносин. На той час, судячи з усього, Росія воліла обмежитися нежорстким конфронтаційним стилем, розрахованим більше на внутрішню, ніж на зовнішню сферу. Коментуючи цей момент на Валдаї, президент Центру Ніксона Д. Саймс оцінював ситуацію так: «Росія не може собі дозволити зараз провадити амбітну зовнішню політику. Щоб жорстко поводитися на міжнародній арені, потрібна інша, не стагнуща економіка. Жорсткість у відносинах не виключає ймовірність конфлікту з ЄС і США, а Росія, маючи таку економіку, не може опинитися поза економічною інтеграцією. Занадто дорого це обійдеться...» [31].

Антиурядові виступи на Болотній площі стали свідченням того, що колишня модель керіваної демократії вичерпала свої можливості, а лава запасних політичних лідерів виявилася досить короткою. Можливо, в Кремлі було розуміння того, що потрібні нові люди, і такі люди за десять років уже підросли; їм по 30—40 років, їх не можна вже стримувати, з ними потрібно працювати. Але як працювати — належало осмислити заново. З одного боку, їх начебто слід було і допустити до структур управління, а не витискати із суспільно-політичного життя. Але ніхто не збирався відмовлятися від колишньої тактики: задати ворога в обіймах — спробувати залучити в існуючу систему і зробити несистемних політиків системними. Нехай ці енергійні люди обираються в мери, міські та регіональні думи: хто пройде, той і пройде. А далі доведеться працювати — нехай вживаються в систему.

З погляду нових політтехнологій, тактика Путіна, його підхід щодо опозиції приблизно буде таким: «хто хоче працювати, хай іде і працює». У цьому і полягала головна небезпека для опозиціонерів: відкинути пропозицію влади їм буде не просто, а вживання в систему може означати для них фактичний вступ в «Єдину Росію». Для опозиції змістової, на зразок В. Рижкова, — це хороший варіант. Для опозиціонерів-ораторів, політичних

блогерів — варіант неприйнятний. Тому в опозиції з'явився вибір: або залишатися позасистемною опозицією, або вбудовуватися в систему. Як показали дискусії у клубі «Валдай», розрахунок виявився правильним. Під час зустрічі опозиція піддалася на м'який тон Путіна і теж стала задавати президентові м'які запитання. І ніхто вже не говорив про антинародний режим, про нелегітимні вибори тощо.

Як зазначає М. Злобін, «це свідчить про банкрутство російського інтелектуального класу. Іноді мені здається, що опозиція взагалі сперечається з Путіним з тих тем, з яких йому хочеться, щоб з ним сперечалися». А тому майбутнє для тих опозиціонерів, які оберуть шлях непримиренного протиборства з владою, виглядає розмитим і туманним. Якась перспектива для них може зажеври, «тільки якщо система завалиться. Поки вона працює, політичних перспектив немає. Наразі система стійка, і зсередини її підірвати не вдасться».

Стійкість і стабільність цієї системи в 2013 р., якщо вірити М. Злобіну, забезпечувала широка масова підтримка. Наскільки міцною і тривалою може бути вона, передбачити складно. До 2024 р., коли закінчиться гіпотетичний четвертий термін Путіна і логічно виникне ситуація «змін», у світі теж може відбутися багато змін. І в Росії зміни можливі. Не менше підстав думати, що в них зацікавлена переважна більшість російського суспільства. Саме тому прогноз Злобіна на той час виглядав досить креативним: «Давайте не будемо спрощувати ситуацію: у такій великій і складній країні, що володіє до того ж ядерним потенціалом, чимало розумних і впливових людей, які сподіваються на стабільність. Нехай і при зміні осіб, при ширшій політичній конкуренції, але на стабільність. Так що Путіну з його програмою об'єктивно є на кого опертися» [32].

Словом, у 2013 р. на Валдаї відбувся обряд посвячення під гаслом «єднання влади з народом». Якщо в перші дні засідань тривали жорсткі дискусії — висловлювалися різні і вельми неоднозначні думки, в т. ч. й щодо самого Путіна, то з його появою 19 вересня ситуація, хоча і не відразу, але змінилася. За свідченням очевидців, зайшовши в зал, Путін був не в дуже гарному настрої, спочатку досить невиразно проголосив свою промову, а потім, ніби пиймавши кураж, раптово постав перед аудиторією в новому світлі. Він став розкуто жартувати, досягаючи очікуваного ефекту, так що гостра на слівце кореспондент радіо «Ехо Москви» К. Ларіна не поминула нагоди дати таку характеристику: «Ось, ми знаємо, бувають з'їзди переможців. Тут по відчуттях це був такий собі форум триумфатора» [33].

Справді, багато присутніх згодом зізнавалися, що не бачили таким Путіна ні на Валдаї, ні поза Валдаєм. Тодішній інтерес до нього порівнювали з інтересом, який був викликаний з першою його появою на політичній арені: «Ось, зараз з'явився якийсь новий Путін, триумфатор, легко обіграє і опонентів своїх всередині країни, і обраних ним як опонентів гостей з Європи і США. І, справді, це було, загалом, досить вражаюче шоу». Путіну вдалося причарувати аудиторію, яка лише наступного дня спробувала зняти з себе це зачарування,

запитуючи себе: «Ну ось, а сьогодні вранці шоу якось вже забувається. А що він сказав, ми починаємо замислюватися. Адже він щось не те говорив. Чогось, от, якщо серйозно подумати, він ось це сказав, це сказав. Як це? А чого це ми навіть не відреагували ніяк?».

Ставало зрозуміло, згадував згодом М. Злобін, що Путін відпускав жарти, не зовсім політкоректні і пов'язані з темами, які не можуть собі дозволити європейські або американські політики. Але позиція «можу собі дозволити» дала змогу Путіну проявити себе як політичний шоумен пострадянського типу. Вона «...збила гостроту дискусії. Ось величезна кількість людей, камери, президенти на подіумі, а ти внизу в залі, там вже не можна з ним так говорити, тому що треба просити мікрофон. Коли ми сидимо зазвичай за круглим столом, то якось розмова йде більш рівно. А тут він вгорі, а ти внизу — треба, щоб тобі принесли мікрофон, щоб ти заперечив або продовжив своє питання... Тобто, насправді, відкритість дала дуже сильний зовнішній ефект, але надто знизила рівень гостроти дискусії, яка зазвичай на Валдаї є, коли відбувається ця головна зустріч за закритими дверима» [34].

У зв'язку з цим аналітики не могли не звернути уваги на спеціально задуману драматургію тієї нібито відкритої зустрічі, де головне завдання полягало у створенні телевізійної картинки, образу «доброго миротворця». Коментуючи цю ситуацію, М. Злобін запропонував свою версію того, що відбувалося тоді: «Це був образ миротворця, який нічого не боїться. До виборів 5 років. Він повністю контролює ситуацію в країні. Ніякі опозиціонери йому не страшні». Але це не просто телевізійна картинка. Слід брати до уваги й те, що саме стоїть за цією картинкою. На думку Злобіна, складалося враження, що Путін набагато досвідченіший, ніж будь-який інший сучасний йому вітчизняний чи зарубіжний політик його рівня: «Він пройшов через дуже багато перипетій. І з погляду політичного маневрування він, звичайно, дуже сильний, дуже талановитий». При цьому аналітики зауважили, що йдеться передусім не про аналіз позиції Путіна щодо інтересів Росії, а тим паче в контексті моралі — тут вона абсолютно відсутня. А з погляду майстерності, «як він це робить», з погляду лицемірства, подвійних стандартів, політичної майстерності маневрування, пересмикування фактів. Тут йому рівних немає [35].

Політичним аналітикам доречніше було міркувати не про телевізійну картинку, а доктринальні переваги президента ядерної держави, представлені в Раді Безпеки ООН, від позиції якої залежать долі мільйонів людей. Ця суворона необхідність змушує, наскільки можливо, дистанціюватися від пропонованої публіці скромної чарівності телевізійного шоумена, а більше уваги думати над сутнісними характеристиками того, що проголошував Путін.

4. ДОГМАТИ РОЗВИНУТОГО «ПУТІНІЗМУ»

Аудиторія ювілейного засідання Валдайського форуму, на яку було зібрано понад 200 експертів, інтелектуалів, політичних, громадських і духовних лідерів із понад 30 країн світу, відповідала порядку денному — «Різноманіття Росії для суча-

сного світу». Тема — про глобальні виклики та про визначення російської ідентичності через призму цих викликів. За словами одного з організаторів форуму С. Караганова, ця тема обрана тому, що «Росія не може більше розвиватися, ми знаходимося в глухому куті і не можемо більше розвиватися без визначення того, хто ми і куди хочемо йти. На жаль, це питання не вирішується ні інтелектуальною елітою, ні владою. Тому ми вирішили підштовхнути інтелектуальну еліту і владу до більш інтенсивних пошуків національної ідеї та національної ідентичності... Напевно, ми почнемо з того, які виклики і можливості надає світ. Потрібно вирішити, що нам загрожує» [36].

Вагомість проблеми потребувала і відповідного антуражу. На цей раз у команді Путіна вирішили, що розмова повинна бути з особливим доленосним значенням. А раз так, для викладу доктринальної проблеми важливо було дотриматися хрестоматійної «єдності місця, часу і дії». Саме тому на початку виступу Путіна було озвучено, що Новгородська земля, її річки — Волхов і Нева, та й саме озеро Валдай лежали біля витоків Російської держави. І цей момент слід вважати одним з принципових — подальші роздуми Путіна про «спільну дніпровську купель» або про «Київ — матір міст руських», таким чином, були підпорядковані первісним джерелам — Новгороду, Валдаю і Неві. Ця вихідна точка в системі координат зобов'язувала і до відповідного трактування Путіним проблеми російської ідентичності: «Йдеться не просто про аналіз російського історичного, культурного, державного досвіду. Передусім, я маю на увазі загальні дискусії, розмову про майбутнє, про стратегію і цінності, ціннісну основу розвитку нашої країни, про те, як глобальні процеси впливатимуть на нашу національну ідентичність, про те, яким ми хочемо бачити світ ХХІ століття, і що може принести в цей світ спільно з партнерами наша країна — Росія» [37].

Тема про «ціннісну основу розвитку країни» давала багаті можливості докорінно змінити попередній імідж В. Путіна. У перше десятиліття правління його сприймали лише як пересічного висуванця силових структур. Мабуть, настав час, коли в Кремлі прорахували, що необхідно представити Путіна в принципово новій іпостасі — як батька нації, гаранта державної цілісності, що дбає про подальше процвітання країни. У своїй промові він повинен був донести до країни та й усього світу блага звістку про нову стратегію виживання Росії перед викликами глобалізації, про збереження Росією своєї унікальної національної ідентичності у світі, що кардинально змінюється. У тому світі, який стає дедалі відкритішим, прозорішим, взаємозалежнішим і водночас — висококонкурентнішим, у якому стикаються інтереси всіх країн і народів.

Важливо було знайти і представити широкій громадськості свій — суто російський — шлях, свою рафіновано російську траєкторію розвитку в сучасному глобалізованому світі. Треба віддати належне і спічрайтерам Президента РФ в постановці проблеми: «Для росіян, для Росії питання “Хто ми?”, “Ким ми хочемо бути?” звучить в нашому суспільстві все голосніше і голосніше. Ми відійшли від радянської ідеології, повернути її не-

можливо. Прихильники фундаментального консерватизму, ідеалізуючи Росію до 1917 року, схоже, також далекі від реальності, як і прихильники західного ультралібералізму. Очевидно, що наш рух уперед неможливий без духовного, культурного, національного самовизначення, інакше ми не зможемо протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам, не зможемо домогтися успіху в умовах глобальної конкуренції. А сьогодні ми бачимо новий виток такої конкуренції» [38].

Ця постановка питання зафіксувала важливий момент в історії Російської Федерації, коли її правлячий клас став думати про необхідність розв'язання проблеми, давно вже порушеної та й більш-менш успішно розв'язуваної в багатьох країнах світу. Це — питання національної ідентичності. В Україні вона свого часу була порушена її другим Президентом Л. Кучмою в книзі «Україна — не Росія». При цьому Президент України ніколи не претендував на монополію у тлумаченні цієї проблеми. У добу його адміністрації в країні з'явилася серія публікацій (наукових і публіцистичних), присвячених «українській національній ідеї». Більше того, навколо цієї проблеми утворився справжній публічний дискурс. Щоправда, в наступному десятилітті ця тема в Україні була звульгаризована. Однак після Євромайдану питання про національну ідентичність постало знову. Замовчати її або «забалакати» на різних «токшоу» було неможливо.

І розв'язати цю проблему «остаточно і назавжди» теж неможливо. За Е. Ренаном, національна ідентичність є своєрідним щоденним плебісцитом за трьома найважливішими аспектами: «Ким ми були?», «Хто ми є тепер?», «Ким ми прагнемо стати?». Здобуття національної ідентичності є питанням щоденної і щогодинної адаптації соціуму до мінливого світу. А вироблена нацією соціо-нормативна культура становить сутнісну сторону еволюції природи і людини. За словами Е. Ренана, «нація — це душа, духовний принцип. Дві речі, що є по суті однією, складають цю душу, цей духовний принцип. Одна — в минулому, інша — в майбутньому. Одна — загальне володіння духовною спадщиною спогадів, інша — загальна угода, бажання жити разом, продовжувати спільно користуватися нерозділеною спадщиною, що дісталася... Мати загальну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх у майбутньому — ось головні умови для того, щоб бути народом. Любити пропорційно жертвам, на які погодилися, пропорційно бідам, які довелося перенести... Розділяти в минулому спільну славу і спільний жаль, здійснювати в майбутньому ту ж програму, разом страждати, насолоджуватися, сподіватися, ось що краще загальних митниць і кордонів, відповідних стратегічним міркуванням; ось що розуміється, незважаючи на відмінності раси і мови» [39].

Високі наукові критерії Е. Ренана виводять на необхідність збагнути те, з якими ж викликами часу зіткнулася Росія, і які відповіді готовий був запропонувати від імені правлячого класу президент Росії В. Путін.

Аналіз його виступу на Валдаї наводить на думку, що, насамперед, перед спічрайтерами пре-

зидента Російської Федерації фігурувало завдання представити національного лідера в образі новатора, що докорінно змінює напрям усього потоку суспільної свідомості. У доповіді було зазначено, що після 1991 р. у громадській думці Росії існувала ілюзія, що нова національна ідеологія (ідеологія розвитку) може народитися наче сама по собі. Більше того — держава, влада, інтелектуальний і політичний клас в «лихі 1990-ті» практично самоусунулися від розроблення національної ідеї. Зіграв негативну роль і той факт, що колишня комуністична ідеологія залишила після себе тяжку оскому. У підсумку, за визнанням Путіна, в Росії «просто насправді всі боялися навіть доторкатися до цієї теми». І виною тому, треба думати, була існуюча на той непростий час «семибанкірщина» олігархів: «відсутність національної ідеї, заснованої на національній ідентичності, була вигідна тій квазіколоніальній частині еліти, яка воліла красти і виводити капітали, і не пов'язувала своє майбутнє з країною, де ці капітали заробляла» [40]. Отже, перший ворог у виступі Путіна був названий — квазіколоніальна частина еліти.

Наступний виклик національній ідентичності Росії, на думку Путіна, був кинутий з боку ринку. А тому він заявив, що «нова національна ідея не розвивається за ринковими правилами. Самоусунення держави, суспільства не спрацювало, так само як і механічне копіювання чужого досвіду. Такі грубі запозичення, спроби ззовні цивілізувати Росію не були прийняті абсолютною більшістю нашого народу, тому що прагнення до самостійності, до духовного ідеологічного, зовнішньополітичного суверенітету — невід'ємна частина нашого національного характеру. До слова сказати, не спрацює такий підхід і в багатьох інших країнах. Минув той час, коли готові моделі життєстрою можна було встановлювати в іншій державі просто, як комп'ютерну програму» [41].

Протистояння визначилося і по лінії «глобалізований ринок проти державного суверенітету і самобутнього національного характеру Росії». Розглядати цю об'єктивну дуальну опозицію як якусь спецоперацію з метою «спроби ззовні цивілізувати Росію» немає достатніх підстав. Судячи з усього, курс було взято на переконування, що людство зіткнулося зі змовою «світового уряду», який ставить своїм завданням поневолення богообраного народу «святої Русі».

Доповідь на Валдаї засвідчила, що співниками зовнішніх ворожих Росії сил, за власним переконанням чи мимоволі, стають несвідомі елементи всередині російського суспільства. І це відбувається в той час, коли країна як ніколи потребує історичної творчості в генеруванні своєї національної ідеї. Ця ідея не може бути нав'язана згори або побудована на основі ідеологічної монополії. Вона має бути синтезом національного досвіду, заснованого на всебічному осмисленні культурних, духовних і політичних традицій. А раз так, вважає Путін, то до цієї творчості повинні долучитися люди різних поглядів — неослов'янофіли і незахідники, державники і ліберали. А держава, у свою чергу, сформулює їм відповідне замовлення: всі вони в національному дискурсі мають позбутися звички слухати тільки своїх ідейних однодум-

ців. З погляду державних інтересів це означає, що «ліберали повинні навчитися розмовляти з представниками лівих поглядів і, навпаки, націоналісти повинні згадати, що Росія формувалася саме як багатонаціональна і багатоконфесійна держава з перших своїх кроків, і що, ставлячи під сумнів нашу багатонаціональність, починаючи експлуатувати тему російського, татарського, кавказького, сибірського і будь-якого завгодно ще націоналізму і сепаратизму, ми стаємо на шлях знищення свого генетичного коду. По суті, починаємо знищувати самі себе» [42].

У такий спосіб був сформульований і третій ворожий виклик з боку націоналізму і сепаратизму: російського, татарського, кавказького, сибірського і ще якого завгодно. Відповіддю на цей виклик є «державний інтерес».

На думку Путіна, ще одна небезпека виникає з боку внутрішньої опозиції, особливо від тих, хто намагається переосмислити і переписати російську історію в контексті актуальних проблем сьогодення. Складається враження, що спічрайтерам Путіна невтямки, що кожне молоде покоління виробляє свій погляд на історію, а тому переписування історії — її природний стан. Адже найістотніше в історії — не лише факт, а і його інтерпретація в контексті супутніх подій. Все це стосується й історії Росії — історії безперервної громадянської війни правлячого класу проти власного народу. І від переосмислення такого минулого нікуди не дітися.

У силу службової кар'єри і свого становища президент РФ В. Путін настирливо вказує науці її місце в російській державі: «У нас практично немає родини, яку б обійшли стороною біди минулого століття. Питання оцінки тих чи інших історичних подій досі розколюють країну і суспільство. Ми повинні залікувати ці рани, відновити цілісність історичної тканини. Не можна більше займатися самообманом, викреслюючи непривабливі або ідеологічно незручні сторінки, розриваючи зв'язок поколінь, кидаючись у крайнощі, створюючи або розвінчуючи кумирів. Пора припинити помічати в історії тільки погане, ляяти себе більше, ніж це роблять будь-які наші недоброзичливці. Критика необхідна. Але без почуття власної гідності, без любові до батьківщини ця критика є принизливою і непродуктивною» [43].

Теза про «спільність історичної долі» — найважливіший складник національної ідентичності кожного народу. Але розуміння цього неможливо досягти на шляху директивних установок. Усвідомлення спільності виникає із щоденного досвіду реального життя, тому що «історичний досвід» майже одне і те саме, що й «громадянська історія». У часовій перспективі можна вести мову про політичні або соціальні спільноти поколінь, об'єднаних накопиченим і впорядкованим досвідом [44].

У Путіна історичний процес асоціюється з бюрократією «історії держави російської», а тому він і формулює державне замовлення на історію: «Ми повинні пишати своєю історією, і нам є чим пишати. Вся наша історія без вилучень повинна стати частиною російської ідентичності. Без визнання цього неможливі взаємна довіра і рух суспільства вперед» [46].

Ось тут — у формулюванні «вся наша історія без вилучень» — і закладена істотна вада. У своїй доповіді «Що таке нація?» французький соціолог Е. Ренан акцентував на тому, що кожна нація повинна постійно переосмислювати своє минуле, поділяючи не тільки загальну славу, а й відчуваючи загальне каяття за скоєні гріхи — вільні й невольні. Це відповідає християнській традиції про катарсис — самоочищення в процесі самоаналізу. За словами Ренана, «сутність нації саме в тому, щоб усі індивідууми мали багато спільного, щоб усі вони багато позабули. Жоден француз не знає, бургунд він, алан чи вестгот; всякий громадянин Франції повинен забути Варфоломійську ніч, вбивства на Півдні в XIII столітті» [47].

Навіть послідовний атеїст В. Ленін, і той написав роботу «Від якої спадщини ми відмовляємося», де на перших порах спробував відмежуватися від великодержавного шовінізму в Росії. Але це не про Путіна. Для нього «вся наша історія без вилучень має стати частиною російської ідентичності», включаючи, мабуть, і чорносотенні погроми, які тепер активно практикують у Криму щодо українців і кримських татар, і тактику «випаленої землі» в Луганській і Донецькій області. Усі ці дії потребують відповідного ідеологічного антуражу, що нагадує військовий камуфляж.

На авансцені в доповіді Путіна — «ворог зовнішній», боротьба з яким проголошується ледь не історичною місією Росії. Боротьба з ним має багато особливостей: сучасна Росія виявила свою неспроможність у конкурентній боротьбі на ниві новітніх технологій; не досягла вона і значних успіхів в модернізації російської глибинки (Москва і Санкт-Петербург — ще не вся Росія); вона виявилася нездатною навіть якісно освоїти природні багатства Сибіру і Далекого Сходу. Не досягнувши успіху в розв'язанні нагальних завдань країни, тепер стала активно претендувати на лідерство на ниві утвердження моральності й духовних цінностей. Та не тільки в своїй країні, а й в усьому світі.

Як по-іншому сприйняти всі ці стогони з приводу «занепаду Європи», як не спробу відвоювати собі місце, навіть духовну місію в авангарді світової історії: «Ще один виклик російській ідентичності пов'язаний з подіями, які відбуваються у світі. Тут є і зовнішньополітичні, і моральні аспекти. Ми бачимо, як багато євроатлантичних країн фактично пішли шляхом відмови від своїх коренів, в тому числі і від християнських цінностей, що становили основу західної цивілізації. Заперечуються моральні начала і будь-яка традиційна ідентичність: національна, культурна, релігійна або навіть статева. Провадиться політика, яка ставить на один рівень багатодітну сім'ю і одностатеве партнерство, віру в бога і віру в сатану. Експеси політкоректності доходять до того, що всерйоз йдеться про реєстрацію партій, що ставлять своєю метою пропаганду педофілії. Люди в багатьох європейських країнах соромляться і бояться говорити про свою релігійну належність. Свята скасовують навіть або називають їх якимось по-іншому, сором'язливо ховаючи саму суть цього свята — моральну основу цих свят. І цю модель намагаються агресивно нав'язувати всьому світу.

Переконаний, це прямий шлях до деградації і примітивізації, глибокої демографічної і моральної кризи» [48].

Ці міркування, що претендують на масштаби Апокаліпсису і Нагірної проповіді, одночасно породжують запитання, на які може дати відповідь лише життя. І таких запитань багато. Чому російські нувориші вивозять свої сім'ї для постійного проживання саме в ті країни, де нібито заперечується національна, культурна, релігійна і навіть статева ідентичність? Чому в анексованому Криму влада не дозволяє відзначати трагічну річницю депортації кримськотатарського народу? Чому в окупованих російськими найманцями регіонах України відбуваються акти глуму над українською національною символікою й українською ідентичністю? Чому в контрольованих російськими найманцями районах репресовані проповідники і церковники Київського патріархату? Чому «місіонерська» діяльність російських найманців супроводжується мародерством і вбивствами цивільного населення? І таких «чому» можна вибудувати дуже довгу низку. Зрозумілої відповіді на них бути не може, бо як можна вести мову про моральність агресора? Чи не тому Росія перебуває фактично в міжнародній ізоляції? Не дарма прес-секретар президента Росії Д. Песков поскаржився, що Кремль у спробах роз'яснити свою позицію щодо України західним партнерам стикається зі «стіною нерозуміння» [49].

У ситуації, що склалася в Росії, догматично реанімується міф про «однополюсний світ», що нібито загрожує суверенітету національних держав. І це при тому, що спроби встановлення «однополюсного світу» давно пішли в небуття, а на світовій арені постали такі незалежні гравці, як Європейський Союз та Китай, Бразилія і Японія, Індія та Південна Африка, зрештою і Росія з її 3,3 % світового ВВП та ядерною зброєю. А питання про суверенітет держав узагалі потребує окремого розгляду, оскільки в епоху глобалізації суверенітет держав постійно трансформується, набуває все нової конфігурації і смислового наповнення.

Міркування Путіна про повагу суверенітету і територіальної цілісності інших держав, коли зневажено міжнародне право і низка договорів, у яких зафіксовано принцип непорушності кордонів України, втрачають будь-який сенс в контексті російської агресії на південно-східних рубежах нашої держави. І зовсім вже по-езуїтському звучали слова Путіна на Валдайському форумі про те, що «Росія з тими, хто вважає, що ключові рішення мають вироблятися на колективній основі, а не на розсуд і в інтересах окремих держав або групи держав, що має діяти міжнародне право, а не право сильного, не кулачне право, що кожна країна, кожен народ не є винятковим, але унікальним, звичайно, самотнім, має рівні права, в тому числі право на самостійний вибір свого розвитку» [50].

Розуміння Росією прав України на самостійний вибір ілюструють руїни промислових підприємств і житлового сектора, усієї сфери життєдіяльності в окупованих районах Донбасу.

Із згубним впливом Заходу В. Путін пов'язує такий виклик Росії, як мультикультуралізм. Сам цей термін викликає в Путіна ідіосинкразію, бо

він сприймає мультикультуралізм як привнесу і штучно впроваджену модель, не здатну «забезпечити інтеграцію в суспільство іншомовних й інокультурних елементів». Спрямування критичних стріл у бік Заходу теж можна зрозуміти — це відволікає від внутрішніх російських проблем. За свідченням найповажнішого в Росії фахівця із етнонаціональних відносин Е. Паїна, в країні з 1991 р. немає ніякого мультикультуралізму, як немає і виразної національної політики: «Не можу сказати, чи була національна політика в СРСР кращою або гіршою, ніж у Росії, головне, що вона була». Тепер у Росії процвітає ксенофобія, основним об'єктом якої є свої (внутрішні) мігранти — громадяни Російської Федерації, жителі республік Північного Кавказу [51].

Путін цієї проблеми впритул не бачить. Для нього Росія — благословенна земля, де «за століття не зник жоден, навіть найменший етнос». Більше того, виявляється, «всі вони зберегли не тільки свою внутрішню самостійність і культурну ідентичність, а й свій історичний простір». І так зберегли, що навіть сам Путін, з його мережею інформування, «з цікавістю дізнався (не знав навіть), за радянських часів так уважно до цього ставилися, майже кожен маленький народ мав своє друковане видання, підтримувалися мови, підтримувалася національна література». Якщо Путін про це дізнався тільки тепер, то де вже про це було знати пересічній людині?..

А дізнавшись про це, президент Росії висловився, що гоже було б повернутися до цієї практики і в наш час. Радянський досвід постійно розбурхує свідомість Путіна, оскільки відродження імперської Росії в межах СРСР — його програмінімум. А це, мабуть, пов'язано з ліквідацією України як держави й українців як нації. Ось тоді можна буде створювати «міні-резервації» для малих народів, які демонструватимуть «квітчучу складність», де російська держава-цивілізація була б «скріплена російським народом, російською мовою, російською культурою, Російською православною церквою та іншими традиційними релігіями Росії» [52].

За цими словами у кращому разі — двоїста мораль, в гіршому — брехня і наклеп. Наприклад, на Валдайському форумі прозвучало, що «суверенітет, самостійність, цілісність Росії — безумовні. Це ті червоні лінії, за які не можна нікому заходити». Немає сумніву, це положення — імператив, коли стосується територіальної цілісності Росії. А як щодо суміжних з Росією держав? Практика показує, що у реальній етнонаціональній політиці одні критерії та оцінки щодо Росії, і зовсім інші виставляються, коли заходить, наприклад, про Україну. Взяти хоча б організовані агентурою Москви референдуми, що стимулювали в Криму і на сході України спалахи російського великодержавного шовінізму і сепаратизму. Виходить, що процеси, піддані осуду в Росії, вона активно культивує щодо України. Коли, наприклад, справа стосується «знищення генетичного коду» українців чи кримських татар, це російська пропаганда трактує як відновлення історичної справедливості. І ці штампони вона успішно вмонтовує у свідомість широких мас.

Громадська думка росіян ні в гріш не ставить національну самобутність інших народів, їхнє право на суверенний вибір своєї прийдешньої долі. Наприклад, як показало соціологічне опитування «Левада-Центру» 21—24 березня 2014 року, російське населення загалом одностайне щодо можливості приєднання Росією територій колишніх республік СРСР, де проживають росіяни. У 58 % респондентів превалювало переконання, що «Росія має на це право, вона повинна захищати своїх». Навіть респонденти (28 %), які сумнівалися в правочинності Росії порушувати суверенітет інших держав, приєдналися до думки, що «взагалом-то Росія не має на це права, але в разі приєднання Криму Росія поведеться гідно і законно, відповідно до норм міжнародного права». Національну гідність великоросів хіба що спробували врятувати ті 4 % респондентів, які вважали, що «Росія не має на це жодного права, дії Росії міжнародним співтовариством не можуть не розглядатися як анексія чужої території і воєнна інтервенція проти суверенної держави». Вагалися з відповіддю 10 % опитаних [53].

Звичайно, можна стверджувати, що громадська думка одного дня може бути однією, а наступного — протилежною. А закон необхідно виконувати за будь-яких умов. Так от, з 9 травня 2014 року в Росії почало діяти доповнення до Кримінального кодексу, в якому передбачено перебування до п'яти років за ґратами лише за висловлювання про відокремлення від РФ будь-яких територій. Де вже тут ставити питання про референдум? Враховуючи, що Путін підписав договір про приєднання Криму, то навіть розмови росіян про сумнівність dokonаної анексії півострова потрапляють під дію цього закону. Згідно зі статтею 280.1 «Публічні заклики до здійснення дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності Російської Федерації» заклики до екстремізму караються або штрафом до 300 тис. рублів, або примусовими роботами на строк до 300 годин, або позбавленням волі до трьох років. Якщо ж подібні заклики будуть розміщені в ЗМІ або в Інтернеті — примусовими роботами на строк до 480 годин або позбавленням волі на строк до п'яти років [54].

Таким виявився «холодний душ» репресивних законів після того, як на Валдайському форумі Путін проголосив новий курс у внутрішній і зовнішній політиці Росії. На думку Л. Шевцової, Валдай надав Путіну шанс відчутти свій зоряний час. Настав момент, коли Кремль вирішив, що пора пред'явити світові доктрину, покликану обґрунтувати новий політичний режим, що сформувався в Росії в XXI ст., а заодно і міжнародні претензії Кремля. Для цього була спеціально підібрана аудиторія — зійшли зі сцени зарубіжні політики, підготовувані владою зарубіжні та російські експерти, кілька приголублених владою декоративних опозиціонерів, а також зграйка найрізноманітніших експертів.

Л. Шевцова побачила, що Валдайська доктрина Путіна «створює враження збірної солянки, в яку кухар кинув непоєднувані інгредієнти: советизм, націоналізм, імперіалізм, православний фундаменталізм. Цю суміш важко назвати «ідеологією», однак її ідея, озвучена Путіним, не викликає сум-

ніву. Сутність “Валдайської доктрини” Путіна — не тільки відторгнення, а й стримування Заходу як сукупності ліберально-демократичних норм всередині Росії і поза Росією — як західних зовнішньополітичних інтересів... Путін відкидає Захід як систему, як спосіб мислення, як спосіб життя. Ідею про “унікальність” російської цивілізації Путін промовив ще в ході своєї президентської кампанії. Тепер же він уточнює, що є його метою. Ця мета — “держава-цивілізація”, яка будується на традиційних цінностях, “скріплених” передусім православною церквою. У чому стрижень цієї “держави-цивілізації”, очевидно — в самодержавстві» [55]. Таким є опозиційний погляд.

На думку лояльних до Путіна людей, виступ на Валдаї був одним із найважливіших у його житті. Промову Путіна сприйнято як ідеологічну, присвячену стратегії і цінностям, які утворюють основу розвитку Росії. Для російської влади було дуже важливо, що йшлося вже не про утилітарні й вторинні концепції на кшталт «суверенної демократії», а про пошук об’єднувальних принципів, ідей і цілей, без яких існування нації втрачає сенс. Особливо коли йдеться про Росію, яка завжди була цивілізацією ідеологічною.

Валдайська промова Путіна по-своєму підсумувала зміст серії передвиборних статей і тез, виголошених на зустрічах із представниками громадськості. Серед них свого часу привертала увагу промова в Краснодарі, виголошена в 2012 р. У ній було озвучено важливе, як показала подальша інтервенція в Україну, положення про роль пропаганди в завоюванні світового простору. Зокрема, пропаганду було потрактовано як: спробу «впливати на світогляд цілих народів, прагнення підпорядкувати їх своїй волі, нав’язати свою систему цінностей і понять — це абсолютна реальність, так само як боротьба за мінеральні ресурси, з якою стикаються багато країн, у тому числі і наша країна» [56].

Сім років перед тим у Мюнхені Путін виступав у ролі викривача американського диктату, який нав’язує свою волю всьому світу. Але на Валдайському форумі ставки були вищі: Путін виступив «як критик всієї сучасної моделі розвитку західної цивілізації, політик, який вказує на очевидні проблеми і загрози, які влада Заходу не хоче або не може вирішити». Як зазначали експерти, Путін повторював цю думку в різних варіаціях — в спокійній, і в різкій формі, прагнучи довести до відома співрозмовників, що «у Європи немає майбутнього без Росії». При цьому слухачі мали усвідомити, що Росію не слід сприймати поодиночці, а тільки в тісній інтеграції з сусідами, що є «абсолютним пріоритетом» російської зовнішньої політики. Щодо України, то присутнім довели до відома, що росіяни й українці, — за великим рахунком, — один народ, частина «великого російського світу, російсько-українського». Євразійський союз Путін представив як проект збереження ідентичності народів і єдино вірний шанс для всього пострадянського простору стати самостійним центром глобального розвитку, а не периферією для Європи чи Азії.

Для одних ця аргументація здалася переконливою, а для інших — вельми сумнівною. Напри-

клад, провідний експерт з питань Росії, Євразії та енергетичної політики фонду «Спадщина» (США) А. Коен на сайті Forbs.ru зазначив, що «Володимир Путін намагається сформулювати нові цінності для Росії, але поки це звучить непереконаливо». Промова Путіна «стала ще однією спробою сформулювати ідеологію пострадянської Росії. При цьому Путін декларує, що “зверху” національну ідею не спустиш і чітко формулює ліміти тієї самої ідеї. Звичайно, вона докорінно відрізняється від суслівської мертвечини, але звучить скоріше як ідеологія Загальноросійського народного фронту, а не складного російського політичного “міра” другого десятиліття XXI століття». Своїми ідейними попередниками В. Путін обрав О. Солженіцина і К. Леонтьєва, відомих в Росії «охоронців», але аж ніяк не П. Чаадаєва чи М. Бердяєва. Із цих підстав Валдайський клуб на своєму ювілейному засіданні засвідчив існуючі в Росії обмеження, які заважають пошуку ідентичності й адаптації країни до зовнішнього світу, розвитку її зовнішньої політики. А заклики до дискусії так і не привели до відкриття нових перспектив [57].

Озвучена на форумі ідея про те, що Росії тепер ніхто у воєнно-стратегічному аспекті не загрожує, якось опинилася поза увагою. А вельми актуальна ідея, що головна боротьба має відбуватися за молодь, її освіту і конкурентоспроможність, була лише позначена. Через те, зазначав С. Караганов, «ми поки боремося проти геїв, з одного боку, боремося проти Америки, з іншого боку», а в цей же час американцям «настільки не до нас, оскільки у них і своїх проблем багато». Насправді головне для росіян — «просто зрозуміти, що нам робити» [58].

Навіть для багатьох прихильників Путіна обра на ним ідеологія все ще далека від досконалості, і не в останню чергу тому, що ідеологію не можна вибудувати шляхом поєднання пазлів «духовність, православ’я, народність» тощо. Для створення ідеології передусім потрібен цільовий проєкт, навколо якого і може вона сформуватися. Коли Путін на Валдайському форумі заявив, що «Росія — це не проєкт. Росія — це доля», все це набуло якогось фатального відтінку.

5. ГРИМАСИ ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО МИСЛЕННЯ

Після озвучення президентом РФ В. Путіним основних ідей доктрини настав час ці ідеї пропагувати і впроваджувати в життя. А тут ще приспіла агресія Росії проти України, що спонукало багатьох політичних і громадських діячів або «зберегти обличчя», або солідаризуватися з імперським курсом.

Усі чиновники Росії догідливо стали «струнко». Неприхований подив викликає позиція лауреата Нобелівської премії миру М. Горбачова, який позиціонує себе на 50 % росіянином, а на 50 % українцем: його турбує не факт агресії Росії проти України, а те, що «українська криза спровокувала серйозне і небезпечне погіршення відносин між Росією і Заходом. Президент США Обама заявив, що Росію необхідно ізолювати, він та інші керівники Заходу відмовилися від переговорів з російським президентом в рамках “Вісімки”. Запроваджені економічні санкції проти Росії, різко скорочено

співпрацю в багатьох областях, приймаються рішення щодо посилення військової присутності НАТО в сусідніх з Росією країнах. Все це нагадує про роки холодної війни. Ми чуємо твердження про те, що холодна війна відновилася, а деякі вважають, що вона і не закінчувалася» [59].

Обходячи питання, хто в цій ситуації є агресором, а хто жертвою агресії, М. Горбачов вважає, що постраждалою стороною стала знехтувана «Вісімкою» Росія, на яку, мовляв, невідомо за що накладені економічні санкції. У розмірковуваннях Горбачова стерта межа між агресором і жертвою агресії: «Треба визнати, що відносинам між Росією та Україною завдано величезної шкоди. Не можна допустити, щоб це перетворилося на взаємне відчуження наших народів. Тут величезна відповідальність лягає на лідерів — президентів В. Путіна і П. Порошенка. Вони повинні показати приклад. Треба знизити загострення пристрастей. Хто правий, хто винен — розберемося потім. Зараз головне — налагодити діалог з конкретних питань. Нормалізувати життя в районах, постраждалих найбільше, залишивши поки осторонь проблеми статусу і т. д. Тут і Україна, і Росія, і Захід могли б допомогти — і окремо, і спільно» [60].

Із цього виходить, що Україна має забути про статус Криму як своєї складової частини, не звертати увагу на те, що Росія в ролі агресора дестаблізувала обстановку в районі Донбасу, що російською зброєю цілеспрямовано знищуються промислові підприємства, інфраструктура міст і сіл.

Більше того, М. Горбачов відшукує «ворогів внутрішніх» в середовищі російської ліберальної інтелігенції: «Наші народи все-таки, я думаю, не посваряться. Ми занадто близькі в усіх відношеннях. Непереборних проблем і відмінностей між нами немає. Але багато що залежатиме від інтелігенції та ЗМІ. Якщо вони будуть працювати на роз'єднання, затівати і посилювати сварки і конфлікти — бути біди».

Приклади нам відомі. І тому я закликаю інтелігенцію поводитися відповідально» [61]. Дорікнувши інтелігенції, Горбачов стає на захист найближчого оточення Путіна від санкцій Заходу: мовляв «не треба виходити з логіки взаємних звинувачень і санкцій. По-моєму, Росія такий крок вже зробила, відмовившись від контрзаходів після останнього раунду західних санкцій. Слово за партнерами. Думаю, їм треба, насамперед, відмовитися від так званих персональних санкцій. Як вести діалог, якщо ви «караєте» людей, які приймають рішення, що впливають на політику? Треба розмовляти один з одним» [62]. Міркування про недоцільність карати людей, «які приймають рішення», Горбачов розцінює як повернення до постулатів нового мислення, яке він запропонував світові в момент максимально загострення відносин між Сходом і Заходом.

Визнав за необхідне висловити свою стурбованість ситуацією навколо України і колишній міністр закордонних справ РФ (1996—1998), прем'єр-міністр РФ (1998—1999) Є. Примаков. Можна без застережень прийняти його тезу, що криза навколо України є «подією номер один за своїм впливом на розвиток міждержавних відносин в сьогоднішньому світі». Її, на думку Примакова, слід розглядати як наслідок світової змови

Заходу проти Росії «з метою впровадження однополярного світоустрою». З боку США є «прагнення витіснити Росію зі світової політики», завдання «заглушити відцентрові тенденції проамериканських сил в Києві», «встановити воєнний контроль США над Чорним морем», щоб ущемити «життєві інтереси Росії» та «зробити Туреччину більш піддатливою у відносинах зі Сполученими Штатами».

Вершина конспірології Є. Примакова — судження про те, що саме Америка була закулісним ініціатором захоплення Росією півострова Крим і вторгнення в інші східні області України. «Судячи з позиції Вашингтона, ставка робилася на втягування російських Збройних сил на Південний Схід України. У такому разі Європа з урахуванням настроїв її громадськості на довгі десятиліття залишалася б в орбіті політики США» [63]. І Росія як інтервент, і Україна як жертва агресії, виявляється, є об'єктами обману з боку США, внаслідок чого сталося «втягування російських Збройних сил на Південний Схід України».

Виступи Горбачова і Примакова послужили своєрідною мобілізацією пропагандистського активу Росії на захист нетлінних цінностей оновленої ідеології «путінізму». Пропагандистська президентська рать взялася за справу. Її стараннями процес української кризи і пропонувані методи її розв'язання в російському інформаційному просторі почали викладати з нальотом лукавості, державно-бюрократичного егоїзму, грубої засмальцьованої пропаганди і моральної дволикості.

Уже на другий день після ратифікації угоди про асоціацію України з Євросоюзом з'явилася стаття С. Караганова «Причина цього конфлікту — помилка Заходу, тому росіяни не здадуться» [64]. За його розумінням, «бійка за Україну» між Росією і Заходом зовсім не означає, що «йдеться про боротьбу за Україну. Для росіян це щось більш значуще — а саме боротьба за те, щоб зупинити спроби включити території, які в Росії вважають життєво важливими для виживання країни, в чужу сферу контролю». Виходить, що територія України нібито одвічно не представляє ніякого інтересу — вона значуща лише як сфера російського впливу і контролю. Вирішальне слово, звичайно, за Росією. Так було завжди, і так буде надалі. Хіба що в «лихі 1990-ті», гріх «споживацьких задоволень» на якийсь час вразив російську еліту, відволік її від імперських самонастанов. Порятунком Росії прийшов від її національного лідера: «Президент Володимир Путін засвоїв уроки історії і не поділяє щодо Заходу жодних ілюзій. Російські громадяни, на відміну від розчарованих радянських людей, яким завжди було недалеко до голоду, знають, за що вони готові боротися. Наша країна знаходить зараз своє місце у світі».

Це «місце у світі» буде визначатися не валовим внутрішнім продуктом на душу населення, не наповнюваністю споживчого кошика і не рівнем демократії і самореалізації особистості. Пріоритет — в іншому: «Порівняйте радянські збройні сили, незграбні і дорогі, з рухомими і гнучкими збройними силами сучасної Росії». До цього слід додати відповідну зовнішньополітичну пропаганду, розраховану на Європу, що впала в гріх, відмовившись «від християнства і традиційних норм».

Тому російська пропаганда, вважає Караганов, повинна дати всім зрозуміти, «що західні уряди перетворили на потенційного ворога тих [Росію], хто прагнув стати їхнім союзником. Росія не відступить. Для нашої країни це стало питанням життя чи смерті».

У вельми рішучій формі давши зрозуміти, що територію України Росія Заходу не віддасть, Караганов закінчує статтю вже зовсім загадково: «При цьому нам не слід накликати на український народ жахи війни. Робити це — означає відректися від ще однієї європейської цінності — від розуму». Очевидно, ці слова слід розуміти так: мовляв, Україна не віддамо, а навпаки — і нагодуємо, і обіграємо. Для цього, очевидно, надсилають колони вантажівок з гуманітарною допомогою. Ну чим не данайці, що приносять дари? Після всіх жахів, які довелося пережити українському народові. Після руйнувань. Після масових жертв. Невже в Росії повністю відсутній тверезий аналіз всього, що відбувається?

Для прояснення ситуації є сенс відійти від публіцистики Караганова й звернутися до російської академічної науки, в якій присутня сильна школа «реальної політики». Один з її представників академік РАН О. Арбатов так формулює сутність проблеми: «Україна стала предметом прямого політичного та ідеологічного протистояння Росії і Заходу, яке спричинило виключення Росії з “Великої вісімки” та інших престижних форумів, економічні санкції і згорання багатьох каналів співпраці різного характеру. За гостротою ця криза безпрецедентна не тільки після закінчення холодної війни, а, мабуть, з кінця 1970-х років, коли радянські війська увійшли до Афганістану. Наслідки цієї кризи можуть мати більш довготривалий характер». Мова про те, що «розрив цієї країни [України] на частини знову розколе всю Європу» [65].

Навряд чи що-небудь можна заперечити з приводу висновків Арбатова. Судячи з усього, розкол України, якщо дійде до нього, означатиме такий же поворотний момент в історії холодної війни, як і зведення Берлінської стіни. На ці сумні думки наводить і той факт, що від побудови стіни (13 серпня 1961 року) до її краху (9 листопада 1989 року) пройшло майже три десятки років, а це навіть більше, ніж термін дорослішання нового покоління. Цей новий розкол Європи, що пройшов нині через територію України, очевидно триватиме доти, доки в Росії існуватиме авторитарний режим. А про те, що він вже реально існує, можна судити з аналітичного дослідження МЗС Німеччини. У ньому значиться: Держдума РФ «танцює під дудку Путіна», а російські правоохоронні органи приймають рішення, які влаштовують Кремль. Проблема посилюється тим, наголошується в дослідженні, що переважна частина російського середнього класу та еліт сприймає ці порядки в країні, оскільки вони «отримують економічну вигоду від існуючої системи або залежать від неї», а чиновництво повністю влаштовує корупція, яка є частиною російської системи [66].

Критично мислячі люди в російському суспільстві є, і приклад тому — хоча б багатотисячний «Марш миру» в Москві 21 вересня 2014 року із закликами припинити війну Росії проти України. Академік РАН Ю. Рижов, підписав у вересні

2014 року заяву з вимогою «припинити агресивну авантюру: вивести з території України російські війська і припинити пропагандистську, матеріальну і військову підтримку сепаратистів на Південному Сході України». Маючи досвід Надзвичайного і Повноважного посла РФ у Франції (1991—1998), Ю. Рижов вважає, що реальної надії на закінчення війни при Путіні практично немає. На його думку, можливе лише зменшення втрат і перетворення ситуації на «в'язку». За його розумінням, глава російської держави «посварив нас з усім світом», «оголошує, що у нас немає партнерів, а всі вороги, кругом вороги», навіть усередині країни «є внутрішні вороги, паразити і шпигуни» [67].

Судячи з усього, швидкої демократизації Росії не варто очікувати. Україні доведеться адаптуватися до клімату «нового спалаху заледеніння», періоду холодної війни, який триватиме невідомо скільки. На думку М. Ходорковського, існуючий політичний режим у Росії може зберегтися ще 20 років, хоча «є надія, що Путін здійснить якусь помилку, тому що всі авторитарні режими зазнають краху внаслідок помилок». Тоді терміни падіння режиму можуть варіюватися: «Я — песиміст. Між двома роками — якщо зробить помилки — і двадцятьма» [68].

Тим часом українське населення, судячи з усього, як піддавалося, так і буде піддаватися масованому пропагандистському впливу. Цей вплив уже триває досить довго, а належної контрпропагандистської роботи немає. В Україні досі відсутня робота із громадянського виховання підростаючого покоління. Усі інформаційні канали віддані на відкуп фінансово-промисловим ділкам, які здебільшого розглядають ЗМІ як бізнес-проекти. Державний апарат України, особливо в останнє десятиліття перед агресією Росії, самоусунувся від розроблення національної ідеї і послідовного патріотичного виховання.

Тому в інформаційному просторі України буйно відтворюються потрібні для Росії погляди на сучасний світоустрій, місце і роль у ньому України та Росії. Полягають ці погляди в тому, що нібито через механізм Угоди про асоціацію з Євросоюзом (ЄС) Захід спробував «відірвати Україну від Росії» та інтеграційних структур СНД, підпорядкувати Україну своїм фінансово-економічним стандартам, зруйнувати найбільший після російського пострадянський науково-технічний і промисловий потенціал. І все це робиться для того, щоб прийняти Україну в НАТО, розмістити поблизу кордонів з Росією американський флот і бази ПРО.

Пропагандистський акцент зосереджений на думці, що Росія все це бачила, а Україна перебувала в невіданні. Тому ця ситуація не могла не викликати стурбованості Росії: «Кремль відкрив очі президенту Віктору Януковичу на цю небезпеку, запропонував братську економічну допомогу, і той скасував (або відклав) підписання угоди з ЄС. Але українські антипатріотичні сили, націоналісти і фашисти за прямого підбурювання і допомоги Заходу організували Євромайдан і повалили Януковича, здійснивши антиконституційний переворот і силове захоплення влади в Києві». Такою, за свідченням Арбатова, була базисна модель інтерпретації українських подій в Росії [69].

Ця модель не зазнала значущих змін і з початком переговорних процесів з врегулювання кризи у вересні 2014 року. Росія намагається «зберегти обличчя» нібито миротворця. Про це свідчить трактування подій в Україні керівником адміністрації президента Росії С. Івановим: «Хотів би нагадати, з чого все почалося. З того, що пан Янукович запропонував відкласти підписання угоди про асоціацію України з Євросоюзом. Підкреслюю: не відмовився від підписання, а запропонував не поспішати. Оскільки в останній момент — як кажуть, краще пізно, ніж ніколи — зрозумів, що підписання цієї угоди завдасть дуже серйозної шкоди економіці країни, покладає її на лопатки. У результаті почався майдан, підтриманий західними країнами. І як наслідок — події на південному сході України, які переросли у війну, по суті своїй громадянську, каральну, внаслідок якої загинули тисячі людей. У цьому ланцюзі подій — вбивство своїх на майдані, Крим, злочини в Одесі, збитий “Боїнг”, триваючий до недавнього часу обстріл прямою наводкою українських міст, гуманітарна катастрофа. А тепер — сьогоднішній день... Імплементация угоди про асоціацію України з ЄС відкладається на один рік. У мене до вас риторичне запитання: за що боролися?» [70].

У цьому лукавому ланцюжку подій порушено принцип: «після того, зовсім не означає, що з причини того». Причиною Майдану було неприйняття українським народом кримінального режиму Януковича, а непідписання Угоди — лише безпосереднім приводом. Події на південному сході України не могли перерости у війну без масованої поставки з Росії важких озброєнь, у т. ч. установок залпового вогню, та наявності особового складу для обслуговування техніки масового ураження, що доведено міжнародними експертами. Військові дії, спрямовані на захист територіальної цілісності України і непорушності її кордонів, не можуть бути кваліфіковані як каральні. А вибудований ланцюжок подій — «вбивство своїх на майдані, Крим, злочини в Одесі, збитий “Боїнг”, обстріл прямою наводкою українських міст, гуманітарна катастрофа» — межа лицемірства. Достатньо взяти до уваги відеокадри застосування важкої артилерії з російської території, висновки міжнародної комісії щодо збитого російською ракетою «Боїнга».

Прийняту на державному рівні модель у Росії пропагандистська машина тиражувала, вкладаючи у вуха на повну силу. Оскільки, мовляв, до влади в Україні прийшли «націоналісти» і «фашисти», то українська армія і діє як «агресор» проти опозиційно налаштованих громадян південно-східних областей України (передусім — російськомовних), які вирішили шляхом референдуму реалізувати своє право на самовизначення і возз'єднання з історичною батьківщиною — Росією. Ніхто з пропагандистів і не згадує про те, що в Росії подібні референдуми недопустимі, що за сепаратизм і заклики до відокремлення в Росії передбачено тривалі терміни ув'язнення. Що принцип територіальної цілісності Росії президент Путін називає «червоною рисою», за яку він нікому не дозволить заступати, а для тих, хто зважиться на це, чекає кримінальне переслідування. Усе, про що в Росії не дозволено навіть подумати,

культивується і нав'язується регіонам України як найбільше соціальне благо і торжество історичної справедливості.

Одночасно Росія намагається виставити себе як сторону, взагалі не причетну до сепаратизму на південному сході України. Більш того, вона невинно постраждала від санкцій з боку Заходу. Раз уже так сталося, нехай, мовляв, Захід тепер і розрулює ситуацію: «Росія не здатна припинити народне повстання в двох областях, і тому будь-які нові санкції з боку Заходу просто б'ють мимо цілі. А от США та їх союзники можуть і повинні чинити тиск на Київ, щоб той припинив операцію і шляхом переговорів врегулював відносини між Центром і регіонами на основі федералізації або інших принципів» [71].

У цій пропагандистській моделі Україна фігурує далеко не на першому плані. Головний ворог — США та інші члени НАТО, стурбовані тим, як не дозволити Росії «піднятися з колін» і перешкодити розвитку її рівноправних економічних відносин з Євросоюзом. А Захід, як з'ясувалося, ставить своїм завданням утримати однополярний світ під орудою Вашингтона, утвердити своє право на зміну неугодних режимів військовою силою або шляхом організації кольорових революцій; на нав'язування іншим народам західних цінностей, політичних норм і культурних стандартів. Цю точку зору методично транслиують російському обивателю, а також експортують в Україну.

Треба віддати належне О. Арбатову — у своєму аналізі він дистанціюється від імперської пропаганди, ставши на позицію, що переважає в європейських країнах і в США. Ця точка зору полягає у визнанні того, що український народ скинув корумпований режим Януковича, який під тиском Москви відмовився від угоди про асоціацію з Євросоюзом. Цим актом українці підтвердили свій вибір на користь демократичного європейського шляху розвитку. Користуючись можливістю покарати знесилена кримінальним режимом Україну, Росія приєднала Крим, порушивши тим самим територіальну цілісність України в межах, визначених ООН і закріплених Будапештським меморандумом 1994 р. і Великим договором з Росією від 1997 р. Унаслідок цього, світ став свідком безпрецедентного випадку: вперше після 1945 р. в Європі одна держава відняла частину території в іншій. З використанням частин спецназу, зброї і «добровольців» Москва інспірувала збройний сепаратистський рух у південно-східних областях України, провокуючи українську армію на відповідні удари, що спричинило жертви і серед мирного населення.

На Заході вважають, що цим справа може не скінчитися, стверджує О. Арбатов. Якщо Росія не зможе утримати знесилена Україну під своїм контролем, то з російського боку можлива і подальша територіальна експансія. Йдеться про відродження імперії шляхом захоплення Південної Осетії, Абхазії, українських південних і східних областей, потім і молдовського Придністров'я, а при нагоді — Північного Казахстану та російськомовної частини Балтії. Реальні соціально-політичні процеси в Росії, заклики до реваншу за пережите Росією приниження в 1990-ті роки, визнання про-

тиборства із Заходом за єдино правильну політику, а територіальної експансії як природного способу існування Російської імперії дають привід для зростаючого занепокоєння з боку Заходу і пострадянських сусідів Росії. Отже, у світі об'єктивно назріває проблема винесення на порядок денний питання щодо відродження з боку НАТО політики стримування та ізоляції Росії, яка, як вважають на Заході, свого часу успішно спрацювала проти СРСР.

В описуванні цієї позиції Заходу О. Арбатов не відступає від істини. Однак було б наївно розраховувати, що він раптом стане на бік Заходу і засудить позицію Росії. Спираючись на традиційну академічну модель «реальної політики», освячену іменами таких патріархів науки, як Г. Моргентгау і Г. Кіссінджер, О. Арбатов обирає позицію «надсуттєвою». Скромно і невибагливо він нагадує, що в політичному аналізі слід забути всілякі «високі принципи», а подивитися на світ з погляду 1) національних інтересів, 2) геополітики та 3) балансу сил провідних держав світу. При цьому не слід забувати про те, що представники «реальної політики» дуже цинічно розглядають всілякі міжнародно-правові норми, моральні принципи, а тим більше апеляції до сподівань народів й історичних аргументів. Усе перераховане з погляду «реальної політики» є всього лише інструментами, які вільно можна змінювати для досягнення поставленої мети. Вигідно Росії — і вона на перше місце ставить принцип територіальної цілісності і невтручання у свої внутрішні справи. Хоче Росія підірвати єдність України — «на перший план ставляться права національних меншин на самовизначення і можливість гуманітарних інтервенцій для захисту прав людини, етнічних і конфесійних спільнот» [72].

Нинішнє протиторство в світі, вважає Арбатов, не слід пов'язувати з якимись ідеологічними «ізмами», краще відкрито заявити, що наріжним каменем є великодержавні інтереси Росії. Тоді все стає на свої місця: і відродження героїчного пафосу імперіалізму, і позитивний сенс концепції ядерного стримування (а негативний — ядерне роззброєння), і оспівування політики нарощування озброєнь та демонстрації воєнної сили, і виправдання пошуку військових баз за кордоном, і прославляння суперництва в торгівлі зброєю.

Під кутом зору «реальної політики», зазначає О. Арбатов, «конфлікт Росії і Заходу навколо України був об'єктивно неминучий». Так уже, мовляв, повелося в цьому світі, що колишні метрополії завжди керувалися принципом «поділяй і володарюй», а новоутворені держави вступали в боротьбу за імперську спадщину. А Захід не завжди послідовний у своїй політиці: наприкінці 1980-х і впродовж 1990-х років він був «зайнятий освоєнням радянської спадщини в Центральній і Східній Європі шляхом договірно-правового об'єднання Німеччини, мирного розширення НАТО і Євросоюзу, силового розчленування Югославії та Сербії. Тим часом Росія як правонаступниця СРСР гасила численні конфлікти на пострадянському просторі, в т. ч. власну територію. Країни НАТО не хотіли залучатися в кривавий безлад, а Росія була дезорганізована, економічно залежна і йшла у

фарватері міжнародного курсу США. Ніяких формальних чи негласних домовленостей, режимів і механізмів підтримки стабільності на пострадянському просторі не було створено, за винятком декількох миротворчих і переговорних місій» [73].

Тому, стверджує О. Арбатов, пущені на самоплив світові та регіональні проблеми невдовзі нагадали про себе загостренням суперечностей між Росією і Заходом. Більше того — з погляду «реальної політики» для цього виникли цілком об'єктивні і навіть звичні для міжнародної політики причини та передумови. У першому десятилітті ХХІ ст. змінилося співвідношення сил у світі. Консолідована Путіним Росія набула стійкого економічного зростання (переважно за рахунок безпрецедентного зльоту цін на вуглеводні), а за ним прийшла і відносна соціально-політична стабільність. Москва отримала вільні капітали для інвестицій, розраховувалася з величезним зовнішнім боргом, різко (вчетверо за 2001—2008 рр.) збільшила фінансування національної оборони. А в цей же час відносно ослабли міжнародні позиції США, Євросоюзу і Японії. Це спричинено провалами у зовнішній політиці адміністрації Дж. Буша (особливо в Іраку і Афганістані, а також щодо Ірану і Північної Кореї), і світовою кризою, спровокованою багато в чому безвідповідальною фінансово-економічною політикою США.

Усе це позначилося на зміні співвідношення сил у світі, насамперед проявилось у посиленні дипломатичної активності Москви у вирішенні регіональних криз, у протидії США у військово-технічній сфері. Але найголовніше, зазначає О. Арбатов, «РФ почала енергійні спроби об'єднання під своїм керівництвом пострадянського простору і витіснення звідти впливу Заходу. Мабуть, в Москві вирішили, що без цього було неможливо стати самостійним центром сили в поліцентричному світі. Адже експортно-сировинна економіка не дозволяла зрівнятися за економічним потенціалом із США, Євросоюзом, Китаєм. А ядерний арсенал хоч гарантував імунітет від великої війни, але поступово девальгувався з поширенням ядерної зброї у світі та розвитком високоточних оборонних і наступальних озброєнь в неядерному оснащенні» [74].

Рано чи пізно ці об'єктивні передумови, вважає О. Арбатов, мали б дати про себе знати. Першим серйозним сигналом Заходу з боку Росії стала промова Путіна у Мюнхені в 2007 р. Росія попередила, що більше не має наміру грати за колишніми правилами, а тому претендує на рівноправні відносини. В іншому разі — Росія піде своїм шляхом.

За однією з версій, Захід ніяк не заявив про свою позицію — мабуть, спрацював комплекс самовпевненості. Так, президент Мюнхенської конференції з безпеки В. Ішінгер, який свого часу був послом у Парижі, Вашингтоні та Лондоні, через деякий час заявив: «Маю зізнатися, що багато хто тоді, можливо, і не зрозумів повністю значення і сенсу цієї промови російського лідера. А вже навесні 2008 року, коли новим президентом Росії став Дмитро Медведєв, всі відразу переключилися на співпрацю у всеосяжну політику «перезавантаження» наших відносин, а не аналіз того, що говорив Путін» [75].

Версія О. Арбатова інша: реакція Заходу на промову Путіна була не байдужою, а передбачувано негативною — якраз до цього моменту НАТО і Євросоюз всерйоз розпочали освоєння пострадянського простору. На зміну невдалій коаліції ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова) прийшла концепція «Європейської політики сусідства», що набирала дедалі більшої ваги. Потім настала черга і стратегії «Східного партнерства». Бухарестський саміт НАТО (квітень 2008 року) оголосив, що в альянс «відкриті двері» для Грузії та України. Усе це ставило під загрозу стратегію Москви з формування на пострадянському просторі «сфери привілейованих інтересів».

Реакція Росії на такі події була загрозово-агресивною. Виступ В. Путіна на закритому засіданні ради Росія—НАТО став сенсацією. Він повідомив, що Москва сприймає наближення НАТО до російських кордонів як реальну загрозу інтересам держави і пообіцяв адекватні заходи у відповідь. Президент РФ натякнув: якщо НАТО надасть план дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО Грузії, то Росія визнає Абхазію і Південну Осетію, спираючись на косовський прецедент, і тим самим створить буферну зону між силами НАТО і своїми громадянами.

За словами джерела, присутнього на засіданні ради Росія—НАТО, про Грузію російський президент говорив абсолютно спокійно і ніби мимохідь. Коли зайшло про Україну, Путін розлютився. Звертаючись до Буша, він сказав: «Ти ж розумієш, Джордж, що Україна — це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій — це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!». І тут він дуже прозоро натякнув, що якщо Україну все ж таки приймуть у НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто фактично він пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму і Східної України» [76].

Показово те, що відразу прокремлівські політологи й експерти в ефірі російських телеканалів заговорили про те, що вступ України до НАТО загрожує розвалом країни і що саме тому Україна ніколи до НАТО й не вступить. Це означає, що Кремль зорієнтував своїх журналістів, і бухарестський натяк Путіна пішов у російські маси.

Після тимчасового «перезавантаження» відносин США і Росії за президентства Д. Медведєва з новим приходом до президентської влади В. Путіна відчуженість між Росією і Заходом посилилась, а суперництво відновилося з подвоєною силою: «Масові протестні акції в 2012 р. були сприйняті російським правлячим класом як підготовка Заходом кольорової революції, через що зближення з ним підірве політичну систему, що склалася в Росії» [77].

У відповідь на зовнішні і внутрішні виклики російське керівництво спішно скасувало курс «європейського вибору Росії». На зміну йому поставили офіційну доктрину «євразійства», що припускає першочергову інтеграцію Росії в Митному і Євразійському союзах з пострадянськими республіками, насамперед з Білоруссю і Казахстаном. Проголошену Медведєвим концепцію «Партнерство заради модернізації» було відкинуто, а замість неї взято курс на реіндустріалізацію еко-

номіки з опорою на оборонно-промисловий комплекс, що отримав держоборонзамовлення на 19 трлн руб. до 2020 р.

6. «СОВОК» ЯК СОЦІАЛЬНИЙ АГЕНТ «ПУТІНІЗМУ»

Після тривалого періоду стабілізації суспільного розвитку Росії, зумовленого не в останню чергу підвищенням добробуту населення за рахунок цін на нафту, з 2011 р. в країні почалася активізація протестного руху. Спочатку були багаторазові політичні виступи громадян Росії після виборів до Державної Думи VI скликання 4 грудня 2011 року. Вони продовжилися під час кампанії з виборів президента Росії та й після них. Учасники протестних акцій заявляли, що вибори супроводжувалися порушеннями законодавства і масовими фальсифікаціями. Тому одне з основних гасел більшості акцій — «За чесні вибори!».

Найрезонансними були події 6 травня 2012 року — «Болотна справа». Тоді кілька десятків людей було звинувачено владою у масових заворушеннях й актах насильства на Болотній площі під час акції протесту «Марш мільйонів». У той час громадське розслідування цих подій встановило: 1) 6 травня не було масових заворушень, а були окремі сутички поліції з демонстрантами; 2) зіткнення були спровоковані правоохоронними органами; 3) першопричиною стало порушення владою схеми маршруту, узгодженої заявниками в мерії Москви. Ця справа отримала певний суспільний резонанс. За даними «Левада-Центру», в травні 2013 року про «Болотну справу» серед москвичів наслухалися 30 %, щось чули 56 %, нічого не чули 13 %. У всій Росії наслухалися про неї 25 %, щось чули, але не пам'ятали в чому суть — 45 %, а 30 % взагалі були необізнані [78].

Ці дані свідчили, що провінція Росії налаштована консервативно, вона менш сприйнятлива до проблем модернізації Росії та лібералізації суспільного життя. Водночас провінція Росії заявила про себе як про потенційний резерв охоронної практики можновладців. Щоправда, навряд чи є підстави вбачати якийсь розкол у російському суспільстві: і столицю, і провінцію об'єднує глибоко вкорінена в суспільну свідомість радянська ментальність з її осьовим імперським стрижнем.

Представник російської інтелігенції, поет і радіодраматург І. Померанцев стурбований сьогоденням і майбутнім Росії: «Росія здається хворою країною. Кожна країна час від часу переживає як періоди розквіту і духовного здоров'я, так і занепаду і хвороб. Що відбувається з Росією — пов'язано з традиціями російської історії та психології. У кожного народу є своя тотожність, так би мовити, паспорт. На превеликий жаль, тотожність російської нації прямо пов'язана з імперським мисленням — навіть у двадцять першому столітті, після розпаду Радянського Союзу. Це було звичайним явищем у вісімнадцятому, дев'ятнадцятому століттях як певний ступінь розвитку. Однак у сучасному світі «імперськість» виглядає архаїчно. Проблема Росії в тому, що вона не може знайти ніякої іншої справи, крім як бути імперією, а значить, когось підкорювати, ламати комусь руки і ноги. І доти, доки Росія не знайде себе в чомусь

іншому, вона залишатиметься архаїчною державою» [79].

Проблеми витоків імперської політики Росії цікавлять і аналітиків Заходу. Цілком природно, що з цього питання є різні думки і судження відвертих прихильників великодержавної імперської Росії. Так, американський професор, автор теорії «агресивного реалізму» Джон Міршаймер стверджує, що війна між Росією і Україною нібито на совісті Заходу (розширювали НАТО, підтримували протестувальників на Майдані, вели себе зухвало з Росією тощо). На його думку, у відповідь на ці дії Заходу Путін відреагував «приєднанням Криму, оскільки побоювався перетворення півострова на військово-морську базу НАТО, а також роботою із дестабілізації України з тим, щоб змусити її відмовитися від планів приєднання до євроатлантичних структур. Реакція Путіна — абсолютно передбачувана, мала статися. Зрештою, Захід збиткувався на задньому дворі Росії і погрожував її стратегічним інтересам, які Путін обстоював рішуче і неодноразово. Еліти в США і Європі були приголомшені цим лише тому, що вони більше не здатні на об'єктивний і неупереджений аналіз міжнародної політики... США і європейські лідери помилилися у спробі перетворити Україну на фортецю Заходу на кордоні Росії. Тепер наслідки цих непродуманих дій будуть все чіткіше проступати, і було б ще більшою помилкою не помічати цього» [80].

Навряд чи ця точка зору знайде собі багато прихильників в Україні, яка ніколи не погодиться з оцінкою свого місця в геополітичному розкладі світу як така, що нібито перебуває «на задньому дворі Росії». Феномен Майдану вже засвідчив, що український народ відмовився від сприйняття себе в ролі провінційної периферії будь-яких міжнародних центрів сили. Саме це не спроможні усвідомити прихильники «реальної політики», які мислять імперськими категоріями сили: «Нерідко доводиться чути твердження, що Київ має право сам вирішувати, хто буде його союзником, і росіяни не мають права заважати об'єднанню із Заходом. Це небезпечний спосіб мислення для України, коли йдеться про зовнішньополітичний вибір. Сумна правда полягає в тому, що в політиці великих держав на перший план часто виходить право сили. Абстрактні права, такі як право на самовизначення, виявляються безглуздими, коли могутні країни конфліктують з слабшими державами». Тобто, за Дж. Міршаймером, виходить, що право на історичний вибір свого майбутнього є всього лише «небезпечним способом мислення для України», коли поряд є Росія, що володіє ядерною зброєю, а «особливо якщо захист цієї держави не входить у життєво важливі пріоритети Заходу» [81].

Представники «реальної політики» не завжди знаходять собі прихильників серед американських політиків і в експертному середовищі США. Наприклад, американський професор Т. Ніколс, ставлячи завдання знайти витoki серійної агресії президента Росії на міжнародній арені, вважає, що академічне мислення школи «реальної політики» стосовно Путіна взагалі себе не виправдовує, як і не пояснює його політику версія про ураження його національного самолюбства, нібито зневаже-

ного Заходом. З погляду Т. Ніколса, російський президент аж ніяк не є адептом «реальної політики», «націоналістом Путіна теж не назвеш: він навряд чи взагалі розуміє цю концепцію», а тому «ніякими сухими теоріями реалізму або ущербними історичними аналогіями неможливо виправдати війну Росії з мирним сусідом» [82].

Проблема, на думку Т. Ніколса, полягає в радянській імперській ментальності В. Путіна. У цьому — ключ до розуміння путінських воєн від Грузії до України: «Тобто для розуміння Путіна потрібно усвідомити, ким він насправді є: росіяни називають таких, як він, “совок”, що означає “радянський хлопець”, продукт радянської системи. Подібно до інших представників свого покоління, він з когорти людей, які дорослішали у величезній і потужній багатонаціональній державі початку сімдесятих. Безликі гвинтики, що привели цю систему в дію, непримітні люди, такі як Путін, що пройшли ідеологічне накачування. Цим людям вселили помилкову віру в те, що найвеличніші дні СРСР ще попереду. У більш зрілі роки ці “совки” почали відчувати занепокоєння і переживати типову кризу середнього віку. Але по досягненні середнього віку багато з цих “совків” також зрозуміли, що прожили життя в державі, заснованій на брехні і такій, що трималася лише на силі» [83].

Подібне розуміння суспільних процесів прийшло в Росію лише через певний час, і далеко не всі усвідомили витoki цих глобальних зрушень. Цьому передували кілька причин. Адже ще в 1975 р., після вигнання з Сайгона, Америка перебувала в безнадійному занепаді. І навпаки — Радянський Союз демонстрував своє безперечне лідерство, наїжачившись сучасними озброєннями нового покоління, направляючи своїх «радників» до найодіозніших режимів на земній кулі. Співвідношення сил було на користь СРСР, а велике коло Історії ніби котилося якщо і не в бік комунізму, то у всякому разі до торжества ідей світової революції. Навіть китайці оспівували великий «вітер зі Сходу», який несе перетворення.

І в цей самий час, акцентує увагу Т. Ніколс, в 1975 р. Путіну було всього 23 роки, він починав роботу в КДБ — найелітнішій радянській установі. Вона могла забезпечити йому доступ в усі владні структури, і він смакував передчуттям того часу, коли його співгромадяни будуть боятися його і підлабузнюватися до нього. Однак з'ясувалося, що всього через десять років він став свідком початку кінця радянської імперії, коли такі круті й жорсткі лідери, як Ю. Андропов, впали жертвами старіння і хвороб, а представники молодого і слабого покоління радянських лідерів, такі як М. Горбачов, прийшли їм на зміну і, за словами Ніколса, «здали країну».

Важко уявити собі такий крутий перелом у суспільній свідомості, коли ще в 1975 р. світ, здавалося, належав Москві, а через 10 років ця мрія юності раптом була розтоплена. За оцінкою Т. Ніколса, «такі люди, як Путін, зірок з неба не хапають, але вони хитрі й верткі (радянська система славилася своїм умінням позбавлятися від творчої мислячих людей і нагороджувати дуже розумних людей — це не одне і те ж)». Наприкінці 1980-х років Путін

зробив те, чого не змогли зробити менш здібні радянські люди старшого покоління: він перевернувся від знесиленої Радянської держави до нового демократичного руху. Більше того, Путін демонстративно перейшов на позиції націоналізму, став носити хрестик, виставляти напоказ свою заклопотаність становищем російськомовного населення (але тільки щодо тих, хто проживає на території колишніх радянських республік). При цьому він приручив крайні праві націоналістичні угруповання Росії і вписав їх у свою політику неорадянського експансіонізму [84].

Про те, що Путін не відпускає стилю мислення «реальної політики», зазначає Ніколс, свідчить хоча б нехтування ним заповіддю цієї школи: «Не наживай собі зайвих ворогів». Він постійно провокує Америку, яка в особі Барака Обами демонструє, що абсолютно не бажає воювати, але, тим не менш, змушена втягуватися в європейський конфлікт. Путін також наочно демонструє, що «не розуміє тих сил в Україні, які він створює, або якими маніпулює. Він фактично спонукав до життя і оживив український націоналізм, що становить загрозу для Росії, якої можна було б уникнути, якщо залишити в Україні велику кількість російськомовних виборців... Щодо решти Європи, то Путін, звичайно, нагадав своїми діями НАТО, яке мирно дримало, про те, для чого ця організація існує передусім. Він до краю посилив і в НАТО, і в ЄС позиції традиційного супротивника — Польщі. Якщо це частина генерального плану, то з логікою тут явно не все гаразд» [85].

У багатьох міркуваннях Т. Ніколса присутні логіка і здоровий глузд. Однак неможливо погодитися з ним, що «війна повернулася до Європи лише через В. Путіна ... злобного радянського функціонера, який хоче повернутися назад у минуле і жити в тій епосі, на зміну якій швидко прийшов новий і краший світ» [86]. Є підстави думати, що минуле В. Путіну абсолютно ні до чого — влади, якою він володіє, в радянських умовах він не отримав би ніколи. А тим більше не отримав би і доступу до того фінансового капіталу, яким, за повідомленнями ЗМІ, він володіє як один із найбагатших у світі. Так що все і простіше, і складніше. Для утримання влади і капіталу (а це, схоже, і є головний рушійний імпульс його діяльності) Путіну, мабуть, доводиться займатися складною і досить клопіткою роботою зі створення потужної соціальної бази із числа своїх прихильників серед населення Росії. А вербувати їх доводиться із середовища того самого «*homo soveticus*» (у простолюдді — «совка»), які становлять масову, хоча і вельми хитку базу «путінізму» як суспільного явища. І те, що рейтинг Путіна після приєднання Криму досяг 83 %, свідчить, що з цим завданням він впорався досить успішно. Це означає, що ситуація потребує аналізу не так особистих характеристик Путіна, як глибинного аналізу соціальних процесів в Російській Федерації, які забезпечують масову підтримку його великодержавної імперської політики.

У намаганні розпізнати феноменом «*homo soveticus*», звернемося до робіт Л. Гудкова — очолюваний ним «Левада-Центр» від початку розпаду СРСР методично і глибоко досліджує «совок» як

суспільне явище. Перед тим варто взяти до уваги, що поняття «радянська людина», на думку Л. Гудкова, — не етнічна характеристика соціуму, сформованого в умовах тоталітаризму, а специфічний соціально-філософський конструкт, теоретична абстракція, що передає сутнісні ознаки цього явища.

Соціологія описує людину «совка» як ієрархічну, з патерналістською свідомістю. Як людину імперську, для якої колективні цінності представлені передусім як великодержавність. Ця людина — лукава, двоєдушна, керується правилами двозначності, оскільки змушена весь час пристосовуватися до репресивної держави, демонструючи лояльність і постійно обманюючи її. Яскравим прикладом того є колгосп, який не буде існувати, якщо колгоспник не крастиме або не використовуватиме колгоспні ресурси для власного присадибного господарства. А це і є умовою виживання людей і колгоспу. Інтереси виживання формують нехитру й водночас лукаву життєвську стратегію понижувальної адаптації: люди особливо не розраховують на краще життя, вони переважно бояться втратити те, що мають. Вони не мають довіри ні до інститутів влади, ні до інших людей. Тому є відлюдниками, вкрай недовірливими. Боятися нового і весь час перебувають у соціальній напрузі [87].

Робота з таким контингентом населення, а ще більшою мірою — селекційна діяльність з його відтворення та примноження вимагають цинізму і володіння технологіями маніпулювання населенням, щоб тримати його свідомість у напруженому стані. Тому консультант Ради національної безпеки і Держдепартаменту США Е. Люттвак серед новітніх російських технологій з інтеграції пострадянського простору вирізняє системне використання пропаганди, у т. ч. «масове викидання фальшивих історій про звірства іншого боку на телебаченні та в Інтернеті, які повинні були викликати озлоблення населення» [88].

Перші результати застосування таких технологій були отримані в серпні 2008 року — за президентства Д. Медведєва. Це був сплеск «патріотичних» настроїв, викликаних маленькою переможною війною з Грузією, яка супроводжувалася надзвичайно масовою антигрузинською пропагандою. За оцінкою Л. Гудкова, «вже тоді були апробовані ті прийоми провокування насильства, риторика негативної мобілізації та виправдання застосування військової сили Росією для захисту «своїх» («фашистський режим Саакашвілі», «геноцид», змова проти Росії, загроза «розширення НАТО» та ін.), які на повну силу використовують у нинішній війні з Україною» [89].

Агресія проти Грузії лише короткочасно підвищила рейтинг Кремля серед російського населення. Восени того ж року раптово для громадян Росії вибухнула фінансово-економічна криза, і рейтинг російських властей поповз донизу. За даними «Левада-Центру», до 2012 р. в російському суспільстві стало помітним невдоволення Путіним і перспективою його повернення в президентське крісло. На той час понад 60 % росіян говорили, що втомилися чекати поліпшення в економіці, підвищення життєвого рівня, розв'язання проблем у

соціальної сфері, і хотіли, щоб до влади прийшов хтось інший з іншою політичною програмою.

Розчарування від підставного президентства Медведева накладалося на тривогу російського середнього класу, пов'язану з передчуттям повернення Путіна, із чим пов'язували посилення репресивності авторитарного режиму. Протестний рух, приводом для якого стали фальсифікації на виборах (вважається, що їх масштаб був все-таки перебільшений), був вираженням морального неприйняття путінського консерватизму, невиразного розуміння російською громадськістю повільно наростаючої, але неминучої деградації країни. За різними вимірами «Левада-Центру», 45—47 % респондентів виміряли, що Путін не мав би йти на наступні вибори (2018 р.). Це не могло не насторожувати владу. Але, попри посилені грошові вливання в соціальний сектор, рівень підтримки Путіна продовжував знижуватися аж до осені 2013 року, а в грудні 2013 року — січні 2014 готовність підтримати його кандидатуру на наступних виборах коливалися в межах 28—32 %.

Дистанціювання від казенної путінської Росії — проблема не тільки якоїсь частини творчої інтелігенції. Насторожено поставився до повернення Путіна й середній клас. Серед його представників піднялася хвиля емігрантських настроїв — кожен другий освічений та матеріально успішний молодий городянин (у великих містах) став замислюватися про від'їзд із країни. Соціально слабкі групи, передусім жителі бідної й депресивної провінції, пенсіонери, працівники держсектора, сільське населення, були вкрай невдоволені відмовою держави від виконання своїх соціальних зобов'язань. У підсумку рейтинг Путіна (тут важливий тренд, а не окремо взяті цифри) падав аж до грудня 2013 року і зупинився лише перед Новим роком. Тимчасове піднесення рейтингу російської влади почалося з розгортанням пропагандистської кампанії, пов'язаної з Олімпіадою в Сочі. Суттєву роль у цьому відіграли патріотичні заходи, святкові вистави і цілком закономірна ейфорія з приводу перемог. Але це був тимчасовий успіх влади, після якого соціологи очікували чергового зниження рейтингу Кремля.

Переломний тренд масових настроїв у Росії різко намітився з початком київського Майдану, точніше — у зв'язку з російською реакцією на вигнання Януковича. Події на Майдані були сприйняті путінським режимом як смертельна загроза для свого подальшого існування. По-перше, сама ідея інтеграції України в Європейський Союз порушувала весь геополітичний проект Путіна щодо відновлення, хоч і не в повному обсязі, великої держави, але все ж за домінування ролі Росії на пострадянському просторі. Вихід України з цього простору руйнував всю задуману систему. У суспільній свідомості утверджувалася думка, що масові протести проти корумпованих еліт, бюрократичного свавілля можуть мати реальний успіх. І Україна довела це. Росія була змушена оперативно впливати на ситуацію. Тому після масових демонстрацій в Москві 2011—2012 рр. російська влада видала серію законів і підзаконних актів, спрямованих на дискредитацію опозиційних, навіть недержавних організацій, рухів і груп у російському суспільстві.

Жорстокій дискредитації було піддано українські події. Послідовно відбувалося нав'язування думки, що події на Майдані — не народний рух, а підступи Заходу. У соціології такий механізм називають дискваліфікацією людей, які виступають за правову державу, демократію, новий тип державності в Україні. Цих людей спробували позбавити їхньої значущості, волі та дієздатності в громадській думці. Як результат, їх стали зображувати лише як агентів змови чи провокацій з боку Заходу, що цілковито відповідає радянським міфам про вороже оточення в «обложеної фортеці». Водночас це знімало і питання про правочинність руху і тих сил, які стояли за Майданом.

Спочатку в російській пропаганді було визнано, що Майдан — це повстання проти корумпованого режиму Януковича. А потім було заявлено, що в процесі повстання сталося перехоплення влади ультрарадикальними українськими націоналістами, які вкинули країну в хаос, кризу держави та її подальший розпад. Висунутих Майданом лідерів стали називати «фашистами», «бандерівцями», «нацистами», приклеюючи і ярлик «антисемітів». Щоправда, з приводу «антисемітизму» стався збій, враховуючи значний внесок у справу Майдану єврейської громади України. Тому в хід пішло нове визначення — «жидобандерівці», а через якийсь час — «жидофашисти». І все це трактували як загрозу безпеці росіян в Україні.

Настирлива пропагандистська кампанія підводила до того, що в цій екстраординарній ситуації — розпаду держави, наростання беззаконня і вакууму влади — Росії не залишається нічого іншого, як ввести війська для захисту росіян, тому Рада Федерації прийняла відповідне рішення. Громадськості стали нав'язувати думку, що Росія зовсім не анексує, не захоплює чужі території, а просто повертає свої споконвічні землі, відновлюючи тим самим свою традиційну роль великої держави.

Ця відверто брехлива кампанія була безпрецедентною і за інтенсивністю, і за тотальністю, і що найсуттєвіше — з відключенням усіх альтернативних джерел інформації: було закрито кабельне телебачення, телеканал «Доц», Інтернет-сайти, змінено редакції деяких сайтів та інформаційних джерел. Такі дії відразу позначилися на російській громадській думці: «якщо ще в листопаді—грудні (2013) абсолютна більшість (від 65 %) вважала, що події в Україні — внутрішня справа українців, і туди Росії не слід втручатися, то до кінця січня—лютого (2014), коли набула сили ця пропаганда, ситуація повністю змінилася. Виникло відчуття тривоги, що все це може перерости в якусь велику війну Росії з Україною і навіть у щось більше. Багато людей стали стежити за цими подіями. Якщо спочатку приблизно 25—30 %, то до березня — вже дві третини населення. Шквал інформації не давав можливості людям думати, що вони розуміються на тому, що відбувалося: тільки 43 % відповідали, що більш-менш розуміються, але довіряють засобам масової інформації, наприклад російському телебаченню [90]. Отже, все розуміють так, як трактує телебачення.

Поступово, переходячи від думки «захистити російське населення» до стратегії «відновити історичну справедливість і повернути Росії її спокон-

вічні території», російська пропаганда домоглася фантастичного пробудження імперських почуттів. За оцінкою Л. Гудкова, в інформаційному полі Росії було здійснено вкрай агресивну і тотальну пропагандистську кампанію проти української демократії, що звалила корумпований режим Януковича, підтримуваний Москвою, а також дискредитація прагнень значної частини українського суспільства до інтеграції з Європою. Ця груба пропаганда заговорила мовою війни, мобілізаційної риторики боротьби з «бандерівцями», з «українським фашизмом», різко змінила ставлення росіян до своєї влади: «Влада, яка до того сприймалася як корумпована, егоїстична, некомпетентна, мафіозна, повела себе відповідно до колишніх, ще радянських стандартів брежньєвської «супердержави»: повернула Крим, продемонструвала всьому світу свій своєрідний характер, різко підвищивши тим самим свій символічний статус в очах росіян. Схвалення цих дій радикально посилило підтримку путінського режиму, повернуло йому повноту легітимності. Ефектом пропаганди телебачення стало практично зникнення відмінностей у підтримці влади серед різних соціальних груп» [91].

Те, що переважна частина росіян раптом перетворилася на недругів українського народу, — наслідок масованої пропаганди телевізійних програм на російського споживача. Умонтовані в інформаційні програми пропагандистські кліше мусили знайти «свого» споживача, налаштованого на сприйняття саме такого інформаційного продукту.

Соціологічні дослідження показують: підтримка агресивної політики щодо України зросла серед бюрократії, чиновників, бюджетників, працівників держпідприємств. Підтвердилася закономірність, за якою найшвидше реагують освіченіші групи і залежні від держави категорії працівників, за ними потягнулися й інші. Врешті, анексію Криму підтримало понад 80 % росіян. І це все загрожує небезпечними наслідками: коли російська колективна згода досягає такого рівня, то відмінності між респондентами з різних соціальних страт і категорій стираються настільки, що народ перетворюється на демографічну масу. Тотальний ефект брехливого інформаційного опромінення, зняття відмінностей, відключення альтернативних каналів інформації і дуже агресивне нав'язування того, що нібито відбувалося: підміна картинок і тексту, розміщення різних фейкових повідомлень, на яких особливо багатий Перший канал російського телебачення. Це означає, що молоді й освічені у своїх оцінках і судженнях нічим не відрізняються від літніх і неосвічених. Таким і є ефект пропаганди: прогноз погоди, футбольний матч професор і двірник сприймають приблизно однаково.

На думку відомого московського медіа-експерта І. Яковенка, телебачення стало одним з найефективніших механізмів з утримання влади, а пропагандистська машина Росії, на його погляд, — загроза, небезпечніша від «Аль-Каїди». Річ у тім, пояснює він, що Путін і його оточення насправді не є тоталітарними ідеологами. У цьому принципова відмінність російського ладу, російського режиму від націонал-соціалістів Німеччини,

фашистів Італії і більшовиків Леніна — Сталіна. У класичних тоталітарних режимах завжди спочатку були професійно сконструйовані ідеології й смисли існування, прийнявши які, люди жертвували своїм життям. «Путінізм» поки що такої ідеології не запропонував, і коли один із журналістів запитав Д. Медведева, заради чого він міг б пожертвувати власним життям, той довго думав і відповів: «Заради сім'ї, напевно».

«Путінізм» не містить в собі нічого такого, заради чого можна було б пожертвувати життям. Він може запропонувати лише негативну ідентичність Росії, спрямовану проти кого-небудь — Америки, України, Балтійських держав тощо. І тут, зазначає І. Яковенко, на перше місце виходить медіакратія: «У нашому квазітоталітарному суспільстві відбувається особливий, незвичайний фашизм, незвичайний тоталітаризм. Тут все влаштовано зовсім по-іншому. Не так, як у нацизмі Німеччини, коли все-таки Геббельс і Юліус Штрайхер грали допоміжну роль, а основними були війська СС і Гестапо. Тобто два складники будь-якого тоталітарного режиму — брехня і насильство. Так от у всіх без винятку тоталітарних ідеологіях і режимах ХХ століття насильство відігравало ключову роль, а брехня допомагала. У російському квазітоталітарному режимі все навпаки: брехня є основою, а насильства у нас не так багато. Брехня — основа, і в цьому принципова відмінність» [92].

Так уже сталося, що в поточній ситуації Україна є не тільки об'єктом брехні, а й точкою кристалізації, навколо якої почала формуватися прогресивна громадська думка Росії. На думку І. Яковенка, якщо в інформаційному просторі навколо України буде створено полюс правди, точку кристалізації журналістики, то структура медіаполя може поступово змінитися, а це вплине і на стан суспільної думки загалом. Більше того, ставлення до України може стати своєрідною точкою тяжіння нормальної російської культури. Йдеться про традиції культури Герцена, Тургенєва, Горького, Буніна, Бродського, які писали свої твори переважно за кордоном, у Європі. Якщо це трапиться в наші дні, російське громадянське суспільство зможе вийти на позитивний образ російської національної ідеї, який так і не був знайдений. «Знаєте, яка в Росії національна ідея? — запитує Яковенко. — Ось усі впродовж дев'яностих років за дорученням Єльцина шукали національну ідею. Не знайшли. Не там шукали. Її знайшов режисер Балабанов, який в цьому своєму знаменитому, так би мовити, фільмі “Брат-2” її сформулював: “Кирдик Америці. Кирдик твоїй Америці!”. І друга цитата, яка стала поясненням ось цього короткого формулювання російської національної ідеї: “Не брат я тобі, сука чорножопа!”. Ось це російська національна ідея сьогодні. Розумієте? Ось це! Нічого іншого! Ось це — основа! Це фундамент! Не “Православ'я, самодержавство, народність”, не “Вперед до перемоги комунізму”, а ось ці чіткі ясні слова, які знаходять сьогодні шлях до сердець десятків мільйонів росіян... Боротьба з “балабанівщиною” на території Росії досить проблематична. Отже, треба створювати певну точку кристалізації російської культури за межами Росії» [93].

За такої ситуації «національну гідність великоросів» рятує хіба що невелика частина населення, яка обурюється, переживаючи сором і моральну пригніченість з приводу політики Росії щодо України. Ці групи зайняті переважно поза державним сектором. У їх складі — люди більш освічені, 40—50 років, які частіше користуються альтернативними джерелами інформації, а тому розуміють наслідки такої агресивної політики. Якесь частина суспільства взагалі дистанціюється від політики: літні люди, домогосподарки, сільські мешканці. Вони перебувають поза актуальними політичними процесами, а тому й не цікавляться всім, що поза межами їх буденних справ.

Л. Гудков дійшов висновку, що «основний ресурс підтримки Путіна — молоді росіяни з провінції, бюрократія і державний сектор» [94]. У своїй основній масі — це населення переважно малих і середніх міст, де збереглася радянська галузева структура, насамперед машинобудування, важка промисловість, що становили ядро військово-промислового комплексу. Сьогодні там, як правило, відсталі технології, неконкурентні підприємства, звідки поступово розбігаються робітники. Усі вони усвідомлюють, що ринкові реформи для них — смерть. Без держзамовлення, без державної підтримки вони не виживуть — це бідне і депресивне середовище. Радянський Союз із його системою зайнятості та гарантованої зарплати живить їх ідеалізовані уявлення про стабільність за помірною достатку.

За таких обставин і пробивається соціальний попит на «*homo soveticus*» — людину, яка живе від зарплати до зарплати, заздрісно дивиться на те, як багаті російська злодійкувата бюрократія і дрібніше начальство, а також бачить хороми і «мерседеси», які транслюють на телевізійних екранах. У неї немає шансів на поліпшення життя, і це вона якщо й не розуміє, то підсвідомо відчуває в щоденній буденності. Адаже в приватній сфері існування принципово нічого не змінилося, та й немає ніяких перспектив на зміни в майбутньому. І вона змушена жити з відчуттям залежності від сваволі влади, своєї незахищеності і пригніченості обставинами. Для неї брежнєвське правління, коли всі жили скромно, зате «нас боялися і поважали», постає часом розквіту «наддержави». А тому в режимі «путінізму» вона бачить механізм компенсації убозтва, хронічної бідності свого приватного життя, шлях подолання своїх комплексів неповноцінності — індивідуальних і національних.

Соціальна база «путінізму» — це консервативна периферія з дуже слабким потенціалом самоорганізації. Для цього контингенту населення характерна неприязнь до носіїв більш високих устремлень. І це зрозуміло, бо в суспільстві, де немає визнання досягнень, у т. ч. економічного успіху, де гроші дістаються не завдяки здібностям і таланту, а через близькість до розподільника владних повноважень, через корупцію, там успіх економічний, як і ознаки високого споживчого статусу, стають дискваліфікованими. Тоді починає діяти компенсаційний механізм: ідентифікація себе з «великою державою» психологічно звільняє людину від почуття приниженості у повсякденному житті, залежності від свавілля влади, соціальної безпо-

радності. Причетність до «великої держави» стає зворотним боком слабкого Я.

Такі комплекси неповноцінності, що певний час дремають, стали дуже відчутними внаслідок інтенсивної антиукраїнської пропагандистської кампанії. Звідси і зарозуміло-зневажливе ставлення до України та її населення. Наприклад, у березні 2014 року «Левада-Центр» провів опитування: «Які почуття викликає в Україні приєднання Криму до Росії?». Відповіді були такі: 17 % російських респондентів сказали, що вони взагалі не знають, що і відповідати; ще 17 % зазначили, що, на їхню думку, в Україні анексія Криму не викликає ніяких негативних почуттів до Росії; 25 % визнали, що анексія Криму, звичайно, викликає негативні почуття в українців, але вони не переходять у ненависть до Росії та її керівництва; 18 % допускали, що це спричинить ненависть до російського керівництва, але не до Росії; тільки 24 % відповіли, що розуміють, наскільки ці дії Росії образливі для українців, що і може викликати ненависть до неї. При цьому 75 % росіян взагалі не вважали, що їхня країна несе хоч-якусь відповідальність за події в Україні. Нездатність тверезо оцінити ситуацію засвідчує ступінь деморалізації російського суспільства [95].

Стан суспільства, де приймають як належне і збройну інтервенцію, і військовий шантаж, і пропагандистську демагогію, забезпечив небувалу консолідацію російського населення навколо влади, окресливши широкі рамки соціальної бази «путінізму». Риторика «відродження Росії як великої держави», яка «повертає свої землі», а не втрачає їх як при Горбачові чи Єльцині; яка захищає росіян в Україні, де вони нібито піддані загрозам з боку «націоналістів», «бандерівців» і «київської хунти»; Росії, яка протистоїть тискові і критиці ворожого Заходу, забезпечила сильний ефект квазіморальної консолідації, масову підтримку дій кремлівської влади. Хвиля подібних псевдопатріотичних переживань і кримської ейфорії навряд чи спаде найближчим часом — наслідки цієї політики будуть відчутні протягом десятиліть. Щодо цього не тішають себе ілюзіями й російські громадяни: якщо в березні 2014 року тільки 24 % опитаних вірили, що після анексії Криму українці будуть відчувати «ненависть до Росії в цілому», то в серпні того ж року очікування саме такої реакції від українців мали вже 38 % росіян [96].

Ці дані не дають підстав думати, що в Росії настає прозріння, а можливо, навіть і бажання спокунувати свій гріх. А якщо і так, то в дуже вузькому сегменті суспільства. Сплеск великодержавних імперських почуттів також не може бути надто тривалим — механізми, що забезпечують соціальну мобілізацію на негативній основі, вельми короткострокові. Рано чи пізно настане розчарування — особливо після того, як росіяни відчують наслідки політики агресії (в т. ч. санкційні) і дійдуть висновку, що економіка не витримає нового витка мілітаризму. Після кожної війни, як відомо, настає мир. А разом з ним хоч якась упорядкованість.

7. НОВИЙ СВІТОВИЙ ПОРЯДОК ТА «ІНШИЙ СВІТ» ПУТІНА

Відомі слова Ангели Меркель у телефонній розмові з Б. Обамою про те, що В. Путін перебуває в

«іншому світі», вимагають розгляду питання в площині дуальної опозиції: 1) «новий світовий порядок» і 2) «інший світ» Путіна. Судячи з усього, головним у цьому розгляді стане питання: наскільки уявлення з позиції цих «світів» несуть у собі адекватне бачення реальних глобальних процесів?

Словосполучення «новий світовий порядок» асоціативно нагадує одного з патріархів сучасної архітектури світоустрою — Г. Кіссінджера, який висловлював сумнів щодо утвердження очікуваного порядку і справедливості в цьому світі: «Концепція порядку, що лежала в основі сучасної епохи, не витримує нових реалій» [97].

Таке визнання дещо бентежить: чи можна очікувати впорядкування відносин Росії та України за відсутності порядку у світі? Адже криза навколо України — проблема, що виходить далеко за межі двосторонніх відносин. Не дарма Б. Обама на 69-й сесії Генеральної Асамблеї ООН поставив проблему агресії Росії в ряд найголовніших світових загроз: «У той час, як ми зібралися тут, спалах Еболи вражає систему охорони здоров'я в Західній Африці і загрожує швидко поширитися за її межі. Агресія Росії в Європі нагадує про дні, коли великі нації погрожували малим, переслідуючи власні територіальні амбіції. Жорстокість терористів у Сирії та Іраку змушує нас дивитися в серце п'тьми» [98]. За такої постановки питання проблема «нового світового порядку» видається мало не єдиною гарантією в забезпеченні миру в усьому світі, в т. ч. в Україні. Та наскільки вірогідним може бути досягнення цієї мети, впевнено не скаже ніхто.

Г. Кіссінджер як один із патріархів концепції «реальної політики», виходячи з її принципів, звертає увагу на те, що тривалий час пошук світового порядку відбувався майже винятково на основі понять, які панують у західних суспільствах. Спираючись на потужну економіку і військову силу, Сполучені Штати Америки в післявоєнні роки стали не лише світовим лідером, а й внесли новий вимір у розуміння світового порядку. Йдеться про поширення свободи і демократії, яким приписували здатність сприяти справедливому і міцному миру. У тому розумінні світового порядку як доконаний факт визнавали судження, що народи і держави конкурують між собою в силу своєї природи — так уже влаштований світ. Тому для стримування їхніх амбіцій необхідно спиратися на баланс сил і згоду між освіченими державними діячами. Згідно з цією точкою зору, люди схильні діяти логічно, осмислено і розумно, спираючись на здоровий глузд і знаходячи компроміси мирним шляхом. Поширення демократії є глобальною ціллю і місією світового порядку. Вільні ринки повинні позбавити людей від бідності, збагатити суспільства і замінити традиційне суперництво країн їх економічною взаємозалежністю.

Попри ідеалізм цієї концепції, певний порядок у міжнародні відносини вона все-таки внесла. Значна частина території земної кулі представлена незалежними державами. Поширення принципів демократії та представницького управління, хоч і не стало загальносвітовою реальністю, домінує серед устремлень багатьох народів. Цьому сприяють глобальні комунікації, фінансові мере-

жі, які працюють в режимі реального часу. Тому сплав американського ідеалізму і традиційних європейських концепцій державної влади та балансу сил приніс певні плоди. Проблема лише в тому, що на узбіччі цього процесу виявилися величезні регіони світу, які ніколи не поділяли західної концепції порядку, а просто вимушено погоджувалися з нею через різні обставини. На цій підставі Кіссінджер доходить висновку, що «сьогодні це стало особливо очевидно на прикладі української кризи... Порядок, проголошений і встановлений Заходом, підійшов до поворотного моменту» [99].

У цій ситуації Україні потрібно осмислено знайти своє саморозуміння і свій шлях. Почати можна хоча б з такого базового суспільного інституту як держава, що для сучасної України є імперативом. Складність у тому, що в Європі, куди Україна прагне, сама природа держави постала перед численними спробами ревізії. Європа вирішила, що вона вже переросла традиційні розуміння держави з її незалежністю і суверенітетом, а тому взялася будувати зовнішню політику переважно на принципах «м'якої сили». На цьому шляху Європа так і не віднайшла багатьох нових атрибутів державності, але тим часом створила вакуум влади всередині самого Євросоюзу і розбалансувала силовий фактор уздовж своїх кордонів. Значною мірою це відчули в Україні, якій доводиться на власному досвіді переконуватися, що посилення на законність і легітимність чинної влади Києва навряд чи зможуть підтримувати порядок в регіоні та світі без силового потенціалу та належної стратегії. У мусульманських країнах свої особливості — там розпад держав провокують релігійно-етнічні чинники. А в азіатському регіоні, на противагу європейському, взагалі переважає принцип балансу сил незалежно від легітимності тих чи тих дій влади.

Нові проблеми виникли також у площині економіки і політики. Економіка стає все більш глобальною, а сфера політики переважно залишається пріоритетом національної держави. Через те міжнародний порядок нашттовується на парадокс: процвітання світу у сфері економіки залежить від успіху глобалізації, однак у сфері політики цей процес призводить часом до результатів, що суперечать головним устремлінням глобалізації.

Ще одна слабкість сучасного світоустрою — відсутність ефективного механізму взаємодій, міжнародних консультацій та можливої співпраці. З одного боку, у світі відбувається незліченна кількість форумів і конференцій, що розв'язують у кращому разі тактичні питання, а в гіршому — є джерелом інформаційних заходів «соціальних медіа». Досить згадати, скільки проведено різних слухань з українського питання і прийнято резолюцій зі словами «занепокоєності», а то й «глибокої занепокоєності», але як мало було конкретної міжнародної допомоги у протистоянні анексії Криму та недопущенні вторгнення Росії на територію Донбасу. Насправді, пошуки оптимального порядку і у Східній Європі, і у світі вимагають чіткої, осмисленої стратегії в розумінні порядку і механізмів його досягнення та підтримки.

Спершу слід досягти необхідного суспільного консенсусу і міжнародного взаєморозуміння з

актуальних питань. Кіссінджер і ставить ці питання перед Сполученими Штатами як гарантом світового порядку ХХІ ст. Але вони постали і перед українським суспільством. Наприклад, чого Україна не може допустити за будь-яких умов, якщо їй навіть доведеться діяти наодинці? Чого вона прагне досягти, навіть якщо інші країни не будуть у цьому допомагати? Чого прагне досягти або не допустити в союзі з іншими країнами? Чим не слід займатися, навіть якщо до цього буде підштовхувати якийсь альянс або багатостороння організація? Яка суть тих цінностей, які Україна прагне обстоювати? Якою мірою реалізація цих цінностей залежить від обставин, а якою — від наявності політичної волі?

Для відповіді на ці запитання необхідне поєднання волі і стратегічного мислення. Якщо вже Україна брала курс на євроінтеграцію, то має пам'ятати, що історія не дає перепочинку країнам, які забувають про своє історичне покликання. Навіть у досягненні миттєвих результатів. При цьому слід прийняти як даність, що жодні піднесені патріотичні переконання неспроможні замінити необхідного для оборони силового потенціалу та належної геополітичної стратегії. Демократія теж чогось варта лише тоді, коли вміє себе захистити.

Виклик часу наростає, і не факт, що країни демократії знайдуть сили дати на нього адекватну відповідь. Саме про це йшлося в статті А. Гата в журналі «Foreign Affairs» за 2007 р. У ній стверджувалося: «Не виключено, що авторитарний капіталістичний лад, представлений сьогодні Китаєм і Росією, може стати реальним альтернативним інструментом модернізації, а це в свою чергу дозволить припустити, що кінцеву перемогу ліберальної демократії або її перевагу у світі не можна вважати неминучою» [100].

Під час обговорення цієї статті було висловлено побоювання, що «авторитарний капіталізм» може стати реальною загрозою демократичному Заходу. Однак незабаром розмови про необхідність більш активного просування демократії вщухли. Причина — криза 2008 р., яка підштовхнула Захід до залучення фінансових можливостей Китаю. На цьому тлі розмови про дефіцит демократії в Китаї стали сприймати як недоречність.

Усе змінив 2014 р., коли «російська весна» стала зримо загрожувати існуючому світопорядку. Про це йшлося в травневому номері того ж «Foreign Affairs», де вміщено статтю В. Міда «Повернення геополітики». У ній зазначається, що американці і європейці воліли б залишити геополітичні питання, пов'язані з територіями та військовою потужністю, в минулому, а замість цього сфокусуватися на проблемах світового порядку і глобального управління. Однак до цього не дійшло: «Російські війська захопили Крим. Китай агресивно претендує на акваторії. Японія у відповідь також поводить себе дедалі жорсткіше. Іран намагається використовувати свій союз із Сирією і «Хезболлою», щоб домогтися панування на Близькому Сході». На перший план виходить традиційне геополітичне суперництво «на кшталт того, яке можна побачити тепер в Україні». А це докорінно змінює характер міжнародної політики і, «в міру того, як атмосфера похмурішає, зміц-

нювати і підтримувати світопорядок стає все складніше». Причини того очевидні: «Китай, Іран і Росія ніколи не визнавали геополітичний розклад, що склався після холодної війни, і тепер старанно намагаються його змінити. Цей процес не буде мирним». А свідчення тому вже сьогодні видно: «російська окупація українських земель — лише черговий етап перетворення Східної Європи на зону гострого геополітичного конфлікту, що робить стабільне й ефективне демократичне управління неможливим за межами Балтії і Польщі» [101].

На думку В. Міда, в ситуації, що склалася, «Путін, незважаючи на те, що карти йому випали слабкі, цілком успішно зриває західні проекти на колишній радянській території. Він зумів застопорити розширення НАТО. Він розчленував Грузію, втягнув у російську орбіту Вірменію, зміцнив свій контроль над Кримом і підніс Заходу вкрай неприємний і принизливий сюрприз своєю українською авантюрою. Із західної точки зору, Путін прирікає свою країну на похмуру майбутнє, злидні і маргіналізацію. Проте Путін не вважає, що історія закінчилася. На його погляд, він лише зміцнив свою владу всередині країни і нагадав іноземним державам, що кігті у російського ведмеда, як і раніше, гострі» [102].

Ключові тренди на міжнародній арені підводять до висновку, що нинішній світ аж ніяк не скасовує економічну і політичну конкуренцію між країнами, не ослабла і військова конкуренція. Цим справа не обмежується. Існує одна незмінна ще з часів холодної війни сфера конкурентного протистояння, яка в умовах глобалізації домінує, — конкуренція ідеологічна. Вона стосується ефективності моделей — соціально-політичних, фінансових, технологічних тощо. Конкуренція методів і технологій розв'язання національних і глобальних завдань. Питання стосується базових справ політичного буття — наскільки спроможна конкретна країна запропонувати світові свою модель ефективного розвитку.

Від сприйняття у світі обраної країною моделі суспільного розвитку залежать її роль і місце в системі сучасних міжнародних відносин і вплив на інші країни. Вибір для України, судячи з усього, не такий великий. Доводиться констатувати, що навіть Китай і Європейський Союз не ставлять перед собою завдання продукування глобальних моделей — їхні зусилля спрямовані переважно на максимальний адаптивний тюнінг американських моделей відповідно до своїх умов. Тому Америка залишається єдиною країною, що виробляє глобальні моделі внутрішнього розвитку, які активно застосовують в інших країнах. Росія в умовах відвертої агресії проти України для такої ролі не годиться. Як пише М. Злобін, «Росія ... створила не просто непривабливу, а відразливу модель внутрішнього розвитку і продовжує рухатися в цьому напрямку... Не може не турбувати те, що політичний розвиток Росії сьогодні викликає чимале відторгнення у світі, навіть у тих, хто потенційно міг би бути її союзником. Приймаючи закони, спрямовані на розв'язання своїх внутрішніх проблем, влада країни повинна розуміти, як це впливає на її репутацію. Займаючись зміцненням «традиційних

цінностей», що саме по собі корисно, важливо не переборщити і знову не захворіти на хронічну російську хворобу — відставання від історичного часу, в якому живе світ, що швидко простує вперед» [103].

У ситуації дефіциту альтернативних демократичних ідей не варто ігнорувати формування «авторитарного Інтернаціоналу» у складі Китаю, Росії та Ірану. Як писав у жовтні 2014 року голова Президії Ради із зовнішньої і оборонної політики Росії Ф. Лук'янов, ідея про те, що Росія і Китай несуть Америці спільну загрозу, відродилася знову, але зовсім на іншій основі: «зараз об'єктивні обставини, необхідність виживання штовхають неліберальні системи одну до одної. Останнім часом багато говорять про військову силу, повернулася тема класичного протистояння. Нарощування військової потужності Росією і Китаєм, дискусії в Сполучених Штатах про можливу відповідь це підтверджують. Однак на ділі куди більш важливою виявляється інша мобілізація — згуртування суспільства для ідейно-інформаційної відсічі. Не випадково, за чутками, російський і китайський лідери під час зустрічей приділяють більше уваги обміну досвідом щодо збереження внутрішньої стабільності, ніж дискусіям про енергетику чи американську гегемонію». Свого часу Китай виявляв великий інтерес до російської концепції «суверенної демократії». Тепер відбувається російсько-китайське зближення на ідейній основі: російська влада вивчає китайські розробки з контролю над Інтернетом, а керівництво КПК вивчає російські починання щодо націоналізації еліт, а також неліберальної роботи з неурядовими організаціями. Загальний висновок Лук'янова: «консерватизм зближує» [104].

Шлях, на який виводить зближення на консервативній чи навіть архаїчній основі, окреслив Дж. Тейлер у журналі «Foreign Policy» 5 вересня 2014 року, цитуючи Путіна під час зустрічі з молоддю на озері Селігер: «Росія є однією з найбільш потужних ядерних держав. Це не слова, це реальність». У цьому Путіну важко заперечити. І він це знає, а тому й не втомлюється твердити, як, наприклад, 14 серпня того ж 2014 року, під час свого виступу в Ялті перед присутніми там представниками думських фракцій, що скоро він планує «потішити» Захід «новими розробками в галузі наступальних озброєнь». І все це звучить в той момент, коли не вщухають звинувачення з приводу почастішання порушень російськими стратегічними ядерними бомбардувальниками і винищувачами повітряного простору США і західноєвропейських країн, а в глибинах світових океанів російські та американські атомні підводні човни ведуть протиборство, що нагадує найгірші дні холодної війни. В час, коли лідери НАТО зібралися на свій саміт в Уельсі (вересень 2014), Росія оголосила про проведення в цьому місяці безпрецедентних за розмахом навчань своїх стратегічних ядерних сил. У цьому ряду і заява Кремля, що він внесе поправки у воєнну доктрину з урахуванням наростання напруженості у відносинах між Росією і НАТО. Поки незрозуміло, що це означає, але, зважаючи на посилення напруженості із західним альянсом, у цьому немає нічого хорошого [105].

Складається враження: якщо події і далі розвиватимуться в такому ж руслі, то про пришествя нового світового порядку доведеться на якийсь час або назавжди забути. Гегемонія США, яка ґрунтується головним чином на загрози застосування сили, стала в наш час втрачати свою репутацію. НАТО теж закрилося у власній шкаралупі. А російське суспільство впродовж кризи в Україні демонструвало своє захоплення Путіним за те, що він, мовляв, не тільки сміливо протистоїть Заходу, а й зумів «повернути» Крим Росії.

Є й інші зрушення. У наукових колах проглядається інтерес до осмислення трансформації пострадянської національної ідентичності Росії після анексії Криму в березні 2014 року Ігор Зевелев вважає, що «дії Москви щодо України тільки на перший погляд були несподіваними. На ділі вони стали логічним наслідком ідеологічних і політичних змін, що почалися восени 2011 року після прийняття рішення про повернення Володимира Путіна на пост президента. Ці дії і привели до кардинального перегляду зовнішньополітичної доктрини Росії» [106].

І. Зевелев вважає, що зрозуміти поточні процеси в Росії з погляду вельми популярної там школи «політичного реалізму» абсолютно неможливо, а події весни 2014 року і зовсім змушують переглянути звичні рамки зовнішньополітичного аналізу. Адже після березня 2014 року, на його думку, Кремль сильно ризикує і багато чого втрачає у відносинах з країнами Заходу і сусідами на пострадянському просторі.

Зрозуміти причини ризикованих кроків Кремля, вважає Зевелев, можуть допомогти висновки американського дослідника Роберта Джервіса, який встановив, що «часто пояснення причин, за якими прийняті ті чи інші важливі рішення, вимагає вивчення переконань осіб, які прийняли ці рішення, їхніх поглядів на світ і образи інших суб'єктів». За такого підходу головним питанням є не те, хто був правий, а хто помилявся. Важливе інше: «Чому уявлення людей про світ виявилися різними?». За твердженням Р. Джервіса, «уявлення людей про світ і про інших суб'єктів розходяться з реальністю цілком і з причин, доступних нашому розумінню» [107].

Р. Джервіс пропонує брати до уваги реальний і давно відомий факт, що уявлення людей про світ й інші суб'єкти ніколи не бувають абсолютно адекватними з реальністю. На цій підставі логічно припустити, що й адекватність політичних рішень принципово залежить від діагнозу, який Ангела Меркель поставила В. Путіну: вона «не впевнена, що він перебуває в контакті з реальністю», і напевне, перебуває «в іншому світі». Із цього, очевидно, слід виходити при аналізі цільних ідей, що з'явилися в інтелектуальному дискурсі про пострадянську ідентичність Росії за останні двадцять років. З них обрані саме ті, які вважали найбільш підходящими для легітимації режиму і зміцнення сили російської держави. Йдеться насамперед про чотири ключові теоретичні моменти: концепцію «розділеного народу»; тему «захисту громадян за кордоном»; тему «русского мира»; значення визнання і збереження, прийняття і просування концепту «великої російської цивілізації».

Цей теоретичний відсів стався не відразу і не раптом. Дебати про російську ідентичність і роль Росії у світі сягають своїм корінням суперечок між слов'янофілами і західниками. У підсумку все розмаїття існуючих нині поглядів можна звести до трьох основних шкіл: лібералів, реалістів-державників і націоналістів. Мета ліберального проекту для Росії — перетворити її на частину «Великого Заходу». Реалісти-державники становили до останнього часу найвпливовішу школу зовнішньополітичної думки Росії. Вони виступають за підтримання сфери впливу на території колишнього Радянського Союзу і прагнуть стримувати американську глобальну першість. Росія в їхньому баченні — один із впливових центрів багатопольярного світу, а Сполучені Штати — країна, яка ставить завдання зберегти однополярну структуру світу в обхід міжнародного права, а також натхненник усіляких «кольорових революцій». Націоналістичний напрям охоплює дві підгрупи: неоімперіалістів («імперців») та етнічних націоналістів. Спочатку в середовищі «імперців» домінувало завдання відновлення держави в кордонах СРСР, а потім воно звузилося до створення навколо Росії буферної зони протекторатів і залежних країн із колишніх радянських республік. Націоналісти — більш радикальні; вони виступають за відновлення географічної відповідності між державою і нацією шляхом возз'єднання Росії, Білорусі, частини України і Північного Казахстану.

Після розпаду Радянського Союзу в Росії попереми́нно домінували то ліберальна, то державницька течія зовнішньополітичних «реалістів». На час повернення Володимира Путіна на пост президента РФ у 2012 р. на зовнішньополітичному курсі все сильніше стали позначатися внутрішньополітичні міркування й ідеологічні установки щодо збереження влади. Спершу це виглядало як посилення поглядів реалістів-державників за рахунок чергової маргіналізації лібералів. Дії Кремля навесні 2014 року продемонстрували, що відбувається широке запозичення ідей, які розвивалися в межах націоналістичного дискурсу, і їх вважали дещо маргінальними. Тепер є всі підстави стверджувати, що сформувалася нова зовнішньополітична доктрина, яка включає в себе елементи поглядів реалістів-державників і націоналістів.

Наприклад, навесні 2014 року дії Москви з анексії Криму вже суперечили всім уявленням лібералів-західників про розумну політику. Так, у 1997—1999 рр. питання щодо належності Криму фігурувало в Росії під час дебатів про ратифікацію «Великого договору» з Україною. Тоді перемогла точка зору, що дружба з Україною є важливішою за проблему Криму. По-іншому повернулася справа у 2014 р.: у реалістів-державників та імперців з'явилося відчуття сили і впевненість, що Росія може безболісно приєднати Крим, скориставшись глибокою кризою української державності. Впливової опозиції, здатної перешкодити цьому, в Росії немає. Відносини з Заходом більше не пріоритет, і його можна проігнорувати. Головне ж у тому, що фактично офіційною стала ідеологія пострадянського реваншу, що включає в себе образ Росії-збирачки розділеного штучними кордонами «руського мира» [108].

Правлячі кола Росії намагаються створити з окремих фрагментів імперської і націоналістичної риторики фундаментальну і цілісну ідеологію, спроможну консолідувати російське суспільство та мобілізувати його на охорону існуючого режиму. На цій підставі проявився підвищений інтерес до росіян («співвітчизників»), які, проживаючи за межами Росії, усвідомлюють історичні, культурні та мовні зв'язки з нею і бажають зберегти їх незалежно від свого громадянства. Уже після 2007 р. концепцію «руського мира» було впроваджено в поле активного суспільного дискурсу. До весни 2014 року ці два феномени ще розмежовували: поняття «співвітчизники» мало у своїй основі закони та юридичні норми, а поняттям «руський мир» позначали те, що належить самосвідомості. Навесні 2014 року ситуація принципово змінилася: «Поняття “співвітчизники” і “руський мир” фактично злилися в націоналістичній риторичі про відродження Росії та її реванш на пострадянському просторі». Подібної еволюції зазнали і поняття «розділеність російського народу» та обґрунтування його права на возз'єднання. Сформована в середовищі радикальної націоналістичної опозиції ліберальному курсу Єльцина і стримувана владою впродовж двох десятиліть ця ідея раптово отримала легітимацію у зверненні президента РФ 18 березня 2014 року: «Російський народ став одним з найбільших, якщо не сказати — найбільшим, розділеним народом у світі» [109].

Усі ці фрагменти потребували більш широкої світоглядної концепції. Її надзавдання — порушити питання цивілізаційної належності країни до рівня великого наднаціонального проекту. Поступово визрівала і більш фундаментальна мотивація в необхідності появи такого проекту — взяти хоча б невдачу спроб Росії стати самостійною частиною «Великого Заходу». Претензії на статус великої держави підштовхнули Москву глибше задуматися над своїм місцем у сучасному світі. Все це спонукало до прийняття думки про те, що Росія не просто країна, а цивілізація. Офіційно про це згадав Д. Медведєв у берлінській промові 2008 р., закликавши до налагодження «справді рівноправного співробітництва між Росією, Євросоюзом і Північною Америкою як трьома гілками європейської цивілізації». Однак, як показали подальші події, погляд на Росію як гілку європейської цивілізації підтримали далеко не всі. Вже через рік, у липні 2009 року, заступник директора Інституту Європи РАН О. Громико писав: «І все ж, більша частина російського політичного класу схильна протиставляти Росію і Європу». На його думку, це є не що інше, як розвиток охоронних тенденцій у російській державній ідеології, включаючи і концепцію суверенної демократії. Міркування про «руську», «російську» чи «слов'янську» (різні підвиди цієї думки) цивілізації «використовують для випинання третього, або особливого, шляху Росії». А цей підхід може виявитися «знаряддям у руках прихильників конфронтаційної парадигми, які прагнуть протиставити Росію решті світу» [110].

Подібне конфронтаційне бачення викладено у виступі міністра закордонних справ Росії С. Лаврова на 48-й Мюнхенській конференції з питань безпеки (лютий 2012), в якому акцентовано увагу

на неминучості формування поліцентричної міжнародної системи безпеки. За його словами, особливістю нашого часу стало те, що формування міжнародних відносин набуває цивілізаційного виміру, а пошук народами своєї ідентичності — виміру релігійного. З цієї точки зору Росія і Північна Америка — східна і західна гілки європейської цивілізації. А це є свідченням недоцільності на порядку денному тези про «інкорпорацію» Росії в «розширений Захід» без урахування сторіччями напрацьованих традицій зовнішньополітичної самостійності Росії. Тим більше, що ця країна ступила тепер на шлях комплексного оновлення, який передбачає модернізацію її політичної системи. Темпи і характер демократичних процесів в Росії будуть диктувати внутрішні проблеми, а не поради ззовні. А тому і закінчення холодної війни Росія сприймає як повернення до безперервності процесів, порушених трагедіями ХХ ст. Усе це слід розуміти як повернення до імперської Росії ХІХ ст. [111].

Причина переорієнтації цивілізаційної концепції Росії в охоронне русло традиційно банальна для російської історії — невдала модернізація країни спричинила посилення консервативної архаїки в суспільно-політичній думці. Концепція Росії як окремої великої цивілізації більше відповідала новій консервативній ідеології і давала змогу парировати критику сучасної недемократичності державного устрою. Як зазначав І. Зевелев, «до весни 2014 року дискусії щодо нової російської національної ідентичності, включаючи і розвиток концепції “русского мира”, мало дотикалися до традиційного порядку денного в галузі зовнішньої політики і національної безпеки. Революція в Україні спонукала (на думку Кремля — зажадала) сек’юритизувати ці питання, тобто перевести їх у розряд найважливіших для виживання нації і держави». В інформаційному просторі Росії поняття «русский мир» стало співзвучним поняттю «споконвічно російська земля», «російське місто» Севастополь, «російська слава» Чорноморського флоту та ін.»

Уже 7 березня 2014 року прес-секретар президента Росії Д. Песков заявив, що «Росія — це країна, на якій фундається “русский мир”, і президентом країни є Путін, саме Путін є головним гарантом безпеки “русского мира”, і Путін вже недвозначно заявив про свої позиції» [112]. Ця і подібні заяви стали свідченням того, що в уявленнях російських офіційних осіб відбулися фундаментальні зміни щодо зони відповідальності Кремля при тлумаченні національної безпеки: перехід від держави до більшої, ніж держава, спільноти, гарант безпеки якої — В. Путін. Це навіть не «Москва — Третій Рим», а «Москва — Православний Ватикан».

У такий спосіб були розставлені крапки над «і» в самоідентифікації Росії. Абстрактно сприйманий «Захід» став фігурувати в російському інформаційному просторі як сила, що прагне поширити свої цінності і образи на увесь «русский мир», зазіхаючи тим самим на те, щоб потоптати унікальну — і все більш консервативну — російську національну ідентичність. У ролі інструментів експансії Заходу стали зображати НАТО і Європейський

Союз, який своєю політикою «Східного партнерства» проводить курс на відрив України та інших пострадянських країн від Росії. Революційні події в Україні були інтерпретовані в Москві як державний переворот, інспірований Заходом на території «русского мира». Було піднято планку «історичного виміру» протистояння Заходу і Росії: у «Зверненні» Путіна від 18 березня 2014 року значилося, що «горезвісна політика стримування Росії, яка проводилася і в ХVІІІ, і в ХІХ, і в ХХ століттях, триває й сьогодні». І вже вершиною лицемірства прозвучало положення про те, що «відносини з Україною, з братнім народом, були, залишаються і завжди будуть для нас найважливішими, ключовими без жодного перебільшення» [113].

Із приходом Путіна на третій президентський термін країна стала інтенсивно змінювати сформовану після закінчення холодної війни систему міжнародних відносин в Європі і на пострадянському просторі. Нова зовнішньополітична доктрина спирається на комплекс ідей про особливу російську цивілізацію, «русский мир» і необхідність захисту співвітчизників навіть силовими методами: «Така доктрина більше пов’язана з внутрішніми уявленнями про російську ідентичність, ніж з концепціями світоустрою, які постають в рамках теорії і практики міжнародних відносин. Це створює серйозну напругу у відносинах між Росією і країнами Заходу, а також з усіма пострадянськими державами. Те, що виглядає як відновлення історичної справедливості і захист “русского мира” в одній системі координат, в інших дискурсах сприймається як захоплення великою державою частини території слабшого сусіда» [114].

Навесні-влітку 2014 р. в основному сформувалася ідеологія, політика і практика російської ідентичності. Її відправна точка — шовіністичні заяви, що суверенітет Росії поширюється на всіх російських людей, де б вони не перебували. Той, хто знайомий з риторикою нацистської Німеччини 30-х років, побачить у концепції «розділеного народу» багато жахливо знайомого. Ця концепція наводить на думку щодо правомірності захисту Росією росіян, які проживають за кордоном, а значить — щодо правомірності втручання у внутрішні справи інших держав. Адже «русский мир» витлумачено як органічну цілісну єдність усіх російських людей незалежно від їхнього місця проживання. І ці місця проживання змінюються шляхом, названим Путіним «возз’єднанням етнічних росіян».

При цьому Росія неухильно ігнорує норми міжнародного права, виправдовуючи себе тим, що вона не належить до західної цивілізації. Не є вона також ні частиною Китаю, ні частиною мусульманського світу. Ідеологи «русского мира» стверджують, що Росія сама по собі є цивілізацією, яка виконує свою провіденціальну місію не лише стосовно православ’я, а й щодо утвердження базових цінностей міжособистісного характеру й у відносинах між чоловіками та жінками, а також всередині людської статі. За оцінкою З. Бжезінського, «ми маємо справу з повноцінним світоглядом — амбітним світоглядом, який виправдовує твердження про те, що Росія — це світова держава.

І ніщо в міжнародному діалозі з Заходом не зачіпало пана Путіна так сильно, як слова президента Обама, який назвав Росію сильною регіональною державою. Більш образливої характеристики він дати не міг» [115].

8. БАЛАНС СИЛ: ПРОТИВНИКИ І ПРИХИЛЬНИКИ УКРАЇНИ

Одна із цілей різноманітних пропагандистських кампаній Росії — відбілювання своїх агресивних дій проти України. Спільне в тих кампаніях — фальш і лицемірство. Лише один уривок з виступу президента РФ на Нараді послів і постійних представників Росії 1 липня 2014 року в Москві репрезентує основні пропагандистські кліше з виправдання агресивного курсу Росії: «Ми повинні з вами ясно розуміти, що події, спровоковані на Україні, стали концентрованим вираженням горезвісної політики стримування. Її коріння йде, як ви знаєте, глибоко в історію, і очевидно, що така політика не припинялася, на жаль, і після завершення “холодної війни”».

На Україні, як ви бачили, під загрозою опинилися наші співвітчизники, російські люди, люди інших національностей, їхня мова, історія, культура, законні права, гарантовані, до речі, загальноєвропейськими конвенціями. Маю на увазі, коли кажу про російських людей і російськомовних громадян, людей, які відчувають, відчувають себе частиною так званого широкого “русского мира”, не обов’язково етнічно російські люди, але ті, хто вважає себе російською людиною.

Якої реакції наші партнери очікували від нас при тому, як розгорталися події на Україні? Ми, звичайно, не мали права залишити кримчан і севастопольців на свавілля войовничих націоналістів і радикалів, не могли допустити, щоб був істотно обмежений наш доступ до акваторії Чорного моря, щоб на Кримську землю, в Севастополь, овіяний бойовою славою російських солдатів і матросів, врешті решт, а я думаю, досить швидко, прийшли б війська НАТО і був кардинально змінений баланс сил у Причорномор’ї. Тобто, практично все, за що Росія боролася, починаючи з петровських часів, а може, і раніше, історики знають краще, — все це було фактично викреслено.

І хочу, щоб усі розуміли: наша країна буде й надалі енергійно обстоювати права росіян, наших співвітчизників за кордоном, використовувати для цього весь арсенал наявних засобів: від політичних та економічних — до передбачених у міжнародному праві гуманітарних операцій, права на самооборону» [116].

Звинування Росією Заходу в тому, що він нібито систематично, починаючи з XIX ст., здійснює щодо Росії політику стримування, яка триває й нині в Україні у формі утиску російських людей і нав’язування їм європейських цінностей — це всього лише пропагандистський виверт. Інтелігентні російські дослідники на це не ведуться. Так, історик Олексій Міллер пише: «Концептуалізація історії Росії через ідею цивілізаційного протистояння Європи безглузда і контрпродуктивна, оскільки всі російські творчі еліти — європейські, навіть якщо вони лають Європу». І далі: «Історично Росія успішно розвивалася в тих випадках,

коли не захоплювалася цивілізаційним протистоянням із Заходом і/або революцією. СРСР надірвався саме у своїй ролі другої наддержави, другого полюса світу, втягнувшись в непосильну гонку озброєнь і суперництво з США по всьому світу» [117].

О. Міллер веде мову про «російські творчі еліти», які дуже мало представлені у сфері державного управління. Ясна річ, що йдеться про те соціальне бюрократичне середовище Росії, в яке людина (навіть налаштована вельми ідеалістично) потрапляє і формується відповідно до запитів цього середовища. А ці казенні «присутні місця» — сукупність соціальних інститутів, що дуже повільно трансформуються. Такими є інститути влади, які суспільство не контролює: залежний суд, підлеглі режиму правоохоронні органи, надзвичайно консервативна система освіти тощо. Все це позначається на кадровому складі державного управління. За оцінкою Л. Гудкова, «всі російські політики, включені в нинішню номенклатуру, наділені приблизно одними і тими самими якостями, оскільки їхній відбір відбувається за одними і тими ж схемами особистої лояльності, а не за принципами компетентності і конкуренції. Як наслідок, багато якостей відтворюється. Це, передусім, політичний цинізм, відсутність моральних обмежень, демагогія і прагнення до збереження влади... Головне їхнє завдання — утримати владу, плюс зберегти сильний корупційний складник, здійснювати тіньову діяльність» [118].

Із цих причин українська Революція Гідності не була сприйнята в Росії, оскільки була націлена на те, щоб покінчити з олігархічно-бюрократичним режимом і створеною ним системою влади. Тим більше, що в Україні постало питання про впровадження європейських цінностей революційним шляхом. Представникам олігархату України це теж не подобалося. В Росії також побачили у феномені Майдану загрозу існуючому ладу. Ще за два роки до українського Євромайдану Л. Гудков писав про логіку деградації тоталітарних режимів: «На даному етапі зміни дуже повільні, вони накопичуються, але все-таки змінюється і характер людини, і певне середовище. У Росії країна сегментується: виокремлюються Москва, великі міста, де складаються інша інфраструктура, спосіб життя, починають виділятися зовсім інші люди, які займають значущі позиції, і узбіччя цього — стагнуюча, консервативна периферія. Та сама індустріальна Росія, яка фактично не змінюється. У вас, насамперед, — це Східна Україна. У Росії — це бідне і деградує село, в якого немає жодних шансів вирватися з цього стану... Тобто країна в стані модернізації розпадається на окремі анклави, де відбуваються різні процеси і протікає з цієї причини різний час» [119].

У спробах утриматися при владі деякі українські олігархи і їхні російські партнери намагалися зупинити історичний час і законсервувати «совкові» порядки на Донбасі. І все це відбувалося під прикриттям слів про охорону російської національної або донецької регіональної специфіки, яким нібито не підходять європейські норми і цінності. За словами С. Лаврова, Україна сьогодні створює атмосферу відторгнення способу життя

Донбасу: «Ці люди, які хочуть жити так, як вони звикли на своїй землі, оголошуються офіційно терористами, на них влаштовується полювання, по всій Україні висять білборди з поясненням, як виявляти сепаратистів, тих, хто хоче жити по-своєму, не по-українськи, наводяться статті Кримінального кодексу, який за сепаратизм карає терміном позбавлення волі» [120]. У такий спосіб він хитро зводить в одну площину соціокультурну особливість і сепаратизм, державну зраду, посягання на територіальну цілісність і суверенітет держави.

Багато що в сучасному бутті і подальшому розвитку Росії залежатиме від того, чи приймуть і наскільки довго сповідуватимуть охоронну риторику в Росії на масовому рівні. У розумінні народу, як впливає з матеріалів досліджень «Левада-Центру», російська влада стійко асоціюється як кримінальна і мафіозна, однак її приймають як доконаний факт, і зробити з нею нічого неможливо. Ці настрої поширювали і серед жителів Донбасу. А коли до цих настроїв долучили ще й агітацію, що в разі приєднання Донбасу до Росії відразу буде піднято заробітну плату і пенсії, то напівкримінальна природа існуючої в Донбасі економіки відразу стала неактуальною в суспільних настроях. Спрацював мало не головний соціальний механізм «совка» — на «халяву» треба брати, не оглядаючись, поки дають.

Спрацювала й ідеологічна обробка мізків: росіяни Донбасу, мовляв, теж особливий державотворчий народ, тому вони повинні мати привілеї. А оскільки Росія наділена особливими правами на пострадянському просторі, вона повинна в силу історичної місії домінувати і примушувати сусідів до «врахування своїх прав». Цей великодержавний комплекс виконує сильну компенсаторну роль у масовій ідентичності. Відність і задрість маленької людини компенсується усвідомленням належності до сильної держави, якої всі бояться.

Історичне коріння агресивної політики Росії сягає часів активного «збирання російських земель», оскільки Русь (руські землі) трактували як «споконвічні землі Росії». А це — ключова підміна історичних і буттєвих реалій. Не помилка, а підміна. Русь — це не стільки і не тільки Росія. І далеко не вся Росія — Русь. Логіка Росії була і є донезмоги простою — якщо землі Русі не візьмемо ми, вони дістануться невірним «латинянам»; якщо Крим візьмемо не ми, він дістанеться НАТО. Тих, хто противиться загарбницьким планам Кремля, названо екстремістами і радикалами, що посягають, як свого часу «мазепинці», «петлюрівці», «бандерівці», на імперські традиції «славних петровських часів». Ці політичні банальності покликані відвернути увагу від загарбницьких стратегічних цілей і наслідків російських «гуманітарних операцій» відповідно до стратегії «гібридної війни». А здійснення «права на самооборону» спричинило руйнування в Донбасі інфраструктури міст, масові вбивства і багато трагічних подій.

Логіка подій змушує думати, що сепаратизм стає головним інструментом дестабілізації України як суверенної держави. Остаточні цілі, які переслідують Кремль, ще підлягають з'ясуванню. Однак немає жодного сумніву, що політичний аспект впливу РФ на українські події полягає у

поширенні «політичного хаосу» в країні з перспективами федералізації та недопущення її розвитку на європейських цивілізаційних засадах.

Нарощування кількості тіньових збройних сил Росії на території України мотивується безпідставними заявами про утиск прав російськомовного населення. Ірраціоналізм і пародійність ситуації посилюється тим, що звинувачення висуває держава, де немає жодної повноцінної української школи для етнічних українців Росії. І навпаки — Росія адресує звинувачення державі Україна, де 17 % школярів (що відповідає питомій вазі етнічних росіян в Україні) здобувають середню освіту російською мовою. Для Путіна зразком мовної політики в освіті і тепер є СРСР, коли питома вага тих, хто навчався українською мовою, становила всього 47 % населення України (у 2012/2013 рр. цей показник досяг 82 %). А прикладом радянських методів національної політики в галузі освіти може послужити закриття останньої української школи у Донецьку в 1989 р.

Штучність створеного російською пропагандою міфу про мовну дискримінацію в незалежній Україні виявляють соціологічні опитування, в яких мовне питання привертало увагу не більше 3—4 % громадян України. Воно вже давно перебуває в тіні сучасної концепції розвитку громадянського суспільства: «дві мови — одна нація» за перспективи активного вивчення третьої мови — англійської. Ніколи в незалежній Україні російська мова не була під заборону. Проблема в іншому: декому хотілося б мати законодавчо закріплене право жити в Україні й української мови не знати, не вивчати, а користуватися виключно російською. А тому має цілковиту рацію український оглядач Ігор Лосєв у міркуваннях щодо всіляких пропозицій з нормалізації становища і захисту російської мови на Донбасі. Події на Сході та в Криму, вважає він, — «результат не надмірної українізації, а її практичної відсутності. Якщо у місцевого населення не буде вихована повага і симпатія до української мови, історії та культури, до державних символів, — ці регіони рано чи пізно відійдуть від України, причому не так, як Крим, а цілком демократично. Не можна йти на поводу в імперських русифікаторів. Не слід серйозно сприймати їхні стогони, що нібито скасування ганебного антиукраїнського закону Ківалова—Колесніченка спровокувало російську агресію в Криму та на південному сході. А якщо ми будемо жити так, щоб не давати приводу ворожій Москві, то нам доведеться ліквідувати нашу державу, забути українську мову і стати частиною російського народу. Вже краще дати привід!» [121].

У ключі «миротворчості» керівництво РФ, намагаючись створити «віртуальні» проблеми мовних утисків у східних регіонах України, геть не помічає власних утисків українського і кримськотатарського населення на окупованих територіях. Зокрема, залишаються непоміченими численні заяви представників Меджлісу і демонстрації кримських татар щодо обмеження їхніх прав та ігнорування їхньої громадянської позиції. Ці та інші факти вказують на те, що вторгнення РФ в Україну є прямим викликом ЄС і світовій спільноті, який до того ж несе загрозу посилення

осередків сепаратизму, які час від часу вдаються до терористичних методів.

Мало не два десятки років тому всесвітньо відомий чеський дослідник М. Грох попереджав щодо можливості повторення Росією спекуляцій у мовному питанні за моделлю нацистської Німеччини. Йдеться про фобії німецького населення, коли з виникненням нових незалежних держав у 1918—1919 рр. багато німців раптом виявили, що «їхній статус звівся до рівня офіційної національної меншини. Але, як правило, вони і після цього не бажали змиритися з переважанням мови малих — але тепер панівних — націй, під управлінням яких їм доводилося жити: чехів, румунів, поляків та інших. Це була вибухонебезпечна ситуація, наслідки якої з приходом Третього рейху в Німеччині стали зловісними. Сьогодні відбувається такий же процес зниження національного статусу, як, зокрема, статусу росіян, які стають меншістю в незалежних державах, що формуються завдяки національним рухам. Подібні історичні паралелі між становищем Volksdeutsche і становищем, так би мовити, “Volksrussen” вражають і вселяють тривогу» [122].

Ці тенденції вкотре увиразнюють важливість моніторингу компетентними міжнародними організаціями ситуації в південно-східних областях України. Міжнародне співтовариство повинне самостійно упевнитися у фіктивності заяв щодо мовної ситуації і переконатися, що всі звинувачення з боку Росії є етапом і однією з форм реалізації нею сепаратистської війни.

Розуміння навислої над людством російської загрози на Заході є, але аж ніяк не одноставне. На думку З. Бжезінського, цю загрозу необхідно розглядати і розв'язувати на трьох рівнях. По-перше, необхідно запобігти подальшому застосуванню сили. По-друге, слід «домогтися припинення свідомих спроб Росії дестабілізувати ситуацію в східних областях України. Дуже важко збагнути, наскільки амбітними є заявлені цілі — не випадково в тій частині України, де домінують росіяни, застосування сили виявилось таким витонченим. Учасники збройних конфліктів були добре оснащеними, вони мали ефективну зенітну зброю і танки. Навіть найглибше розчаровані громадяни України, які відчувають неприязнь до її уряду і не відчувують прихильності до цієї країни, не стануть зберігати таку зброю в підвалах і на горищах своїх будинків. Цю зброю їм надали для формування загонів, здатних протистояти потужним військовим формуванням. Це і є формою міждержавної агресії. Інакше це назвати не можна».

Трете завдання полягає в тому, «щоб наполягти, а потім обговорити з росіянами формулу остаточного компромісу, який передбачає заборону на відкрите і масштабне застосування сили і на спроби дестабілізувати ситуацію. А це означає наступне: якщо Україна не буде чинити опору, якщо безлад всередині країни збережеться й уряду не вдасться організувати ефективну систему національного захисту, тоді українську проблему потрібно буде розв'язувати в односторонньому порядку, однак це може спричинити наслідки, які, ймовірно, дестабілізують вразливі держави й відносини між Сходом і Заходом» [123].

Сакраментальне «однак», яке може дестабілізувати відносини між Сходом і Заходом, виражає драматизм ситуації у світі і весь трагізм ситуації в Україні. Передовиці провідних західних газет сповнені описами трагедій і актів насильства на території України, а також роздумами щодо відносин між Росією і Заходом. Ніхто начебто і не сперечається, що США, їхні європейські союзники і партнери повинні відреагувати на анексію Криму Росією, дестабілізацію Східної України, на знищення цивільного авіалайнера — тим більше, що всі ці дії загрожують світовому порядку. Однак усе вирається в невизначену і розмити позицію деяких сил Заходу, як це було і стосовно гітлерівської Німеччини напередодні Другої світової війни.

Осягнути глибини цієї ситуації допомагає стаття «Як уникнути холодної війни» в журналі *Curgent History* за жовтень 2014 року, автори якої — С. Чарап і Дж. Шапіро — працювали в апараті зовнішньополітичного планування Державного департаменту США під час першого президентського терміну Б. Обама. Це дає підстави сподіватися на досить високий рівень компетентності, знання панівних настроїв в аналітичних центрах і політичних колах США. Розглядаючи ситуацію необхідності відповіді Заходу на виклики Росії, автори зазначають: «Необхідність відповіді не означає, що будь-яка відповідь добра. Дотепер Захід більше налаштований на покарання Росії та її лідерів за моральні злочини, ніж на розв'язання проблем у відносинах, які завели сторони в глухий кут. В основі серйозної реакції мала б бути ширша стратегія, яка враховувала б, що ставки надзвичайно високі для регіональної стабільності, світового порядку і для усвідомлення того, як все це взагалі могло статися» [124]. Про відсутність стратегічного бачення американською адміністрацією сучасних світових трендів заявляв і З. Бжезінський. А теперішній дискурс, спричинений українською кризою, підтверджує це.

У намаганнях зрозуміти, що пішло не так, одна частина американських аналітиків усе зводить до особистісних характеристик президента Путіна, автоматично перебільшуючи роль особистості в історії. Ця позиція має і свої плюси: вона відразу спрощує ситуацію і визначає напрям реагування. Якщо вся справа в особистості Путіна, то від нього слід якось позбутися: наприклад, підвищивши рівень санкцій, підірвати його авторитет і створити передумови для палацового перевороту. Однак відразу спадають на думку некомфортні аналогії: політика щодо Саддама Хусейна в Іраку, Муаммара Каддафі в Лівії, Башара Асада в Сирії не дала очікуваних результатів. З огляду на це американські автори висловлюють припущення: якби Путін «завтра зник, жодну з фундаментальних проблем не було б розв'язано. Насправді, ці проблеми можуть тільки загостритися, оскільки наступники Путіна, можливо, стануть ще більше симпатизувати російському націоналізму і антизахідництву, панівним у російській культурі».

Логіка Чарапа і Шапіро полягає в неминучості мати справу з випадком, коли хвіст крутить собакою: сили російського націоналізму настільки потужні, антизахідництво настільки панує в російській культурі, що будь-який президент Росії

змушений враховувати це. І не факт, що хтось інший, замінивши Путіна, зуміє ефективно контролювати російський націоналізм. Тому, вважають американські автори, українську кризу і не варто розглядати як первинну сутність проблеми, а лише як знак поточного моменту. Цей знак потребує ширшої стратегії у відносинах Росії і Заходу, оскільки «українська криза породила суперечки з приводу доцільності розширення НАТО і ЄС після 1991 р. і про майбутнє цього процесу».

Певна група американських аналітиків вважає, що справа в безперервній експансії НАТО, а посягання Заходу на традиційну сферу впливу Росії призвело до її агресивних дій в Україні. Вихід із цієї ситуації такий: Захід повинен гарантувати Москві, що розширення НАТО буде припинено. Інша група аналітиків вважає, що членство в НАТО є вагомим чинником закріплення демократичних завоювань у посткомуністичній Європі, а тому правильно надати членство в НАТО не тільки Україні та Грузії, а й іншим сусіднім з Росією державам.

Об'єднує ці точки зору те, що Росія за своєю сутністю ворога Заходу і його цінностям, а тому ніколи не погодиться на справжнє партнерство. Виходячи з цього можливі два варіанти розвитку подій: 1) агресивне стримування Росії; 2) конфронтація з Росією у зв'язку з кризою в Україні. На протиположному міркуванням американські аналітики висувують і третю версію: якщо визнати можливість «сумісності подальшого розширення західних інститутів із співпрацею між Росією і Заходом, потрібно шукати компроміс. Необхідний баланс між санкціями проти Росії за порушення нею норм міжнародного права і готовністю до поліпшення відносин з нею в майбутньому» [125].

Після розпаду СРСР головною проблемою у міжнародних відносинах на лінії Захід — Схід було те, що еліти Центральної та Східної Європи дуже прагнули стати частиною НАТО і Європейського Союзу, не намагаючись виторгнути для себе особливі умови: «Офіційні особи НАТО і ЄС отримали цілковиту свободу встановлювати свої порядки в міністерствах колишніх країн — членів Варшавського договору, культивуючи правила Брюсселя і створюючи нові структури за цим шаблоном. Новачкам довелося приймати існуючі правила, щоб приєднатися до клубу».

Інша справа, вважають Чарап і Шапіро, — Росія: навіть якби ця країна стала ринковою демократією, навіть якби вона сильно прагнула до членства в НАТО чи ЄС, чого не було і що важко припустити, «НАТО і ЄС не змогли б упоратися із грандіозним завданням перетворення такої великої країни з безліччю соціально-економічних проблем і викликів безпеки, якби самі не пішли на радикальні зміни». Блок НАТО теж не був готовий до радикальних змін. Вихід був знайдений у формулі: «Партнерство Росії без членства в НАТО». Залишався і привід для занепокоєння: беззаперечне прийняття правил гри НАТО і ЄС посткомуністичними країнами за винятком Росії створювало враження, що колишні союзники по Варшавському договору мали б перейти до нової для них ролі — стримування російського впливу.

Такі перипетії автоматично почали розкручувати спіраль «дії — протидії». У квітні 2008 року на саміті НАТО в Бухаресті було прийнято підсумкову декларацію, в якій чітко заявлено про те, що Україна і Грузія стануть членами Альянсу. Відповідь Росії не надто забарилася — в серпні 2008 року вона вторглася в Грузію і визнала два регіони, що відколотися, незалежними державами. У тому ж році ЄС прийняла програму «Східного партнерства», яка передбачала глибоку економічну і політичну інтеграцію Молдови, України, Білорусі, Грузії, Вірменії та Азербайджану, але не Росії. У відповідь Москва активізувала просування власних проектів регіональної інтеграції в оборонній та економічній сферах — Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) і Євразійського економічного союзу. Перебіг цих подій аргументує розгляд кризи в Україні в контексті ось цієї боротьби за вплив у країнах, які Європа і Росія звикли називати своїми «спільними сусідами». Зрив підписання угоди України з ЄС, Євромайдан і подальша втеча Януковича з України різко змінили диспозицію.

Гамбіт Росії щодо України, включаючи анексію Криму, призвів до того, що парадигма партнерства Росії і Заходу без членства в західних організаціях була викинута на смітник історії. У відповідь на дії Москви Захід формує потрібну стратегію щодо України: 1) поглиблення інтеграції з новим українським урядом та іншими вразливими сусідами Росії; 2) накладання санкцій на Росію й ізолювання її; 3) посилення захисту країн — членів НАТО в Центральній і Східній Європі. Більш того, Захід подвоїв зусилля з розширення сфери впливу далі на схід — Україна, Грузія і Молдова вже підписали договори про асоціацію. У відповідь Росія, ймовірно, посилить свій опір, і тим самим цикл дії і протидії продовжиться. «За цих обставин, — вважають американські аналітики, — пропозиція нових гарантій безпеки НАТО або членства в Євросоюзі дедалі більш уразливим державам, які мають спільний кордон з Росією, підвищує ризики прямого збройного конфлікту. І Захід практично не зможе підтвердити ділом гарантії безпеки, які він надає цим країнам. Москва дала ясно зрозуміти, що вважає своїм життєво важливим інтересом непоширення євроатлантичних організацій на територію суміжних з нею держав, тоді як Європа і США не вважають безпеку сусідів Росії своїм фундаментальним інтересом» [126].

Якщо це не так, то в майбутньому буде змога впевнитися, як налаштована сучасна громадська думка США щодо холодної війни: чи пожертвують Сполучені Штати Нью-Йорком, щоб захистити Берлін? Американські аналітики вважають, що на сьогодні ніхто не вірить у готовність американців зробити це заради Києва. Ця проблема має для американців і світоглядний вимір: чи варто так ризикувати в ім'я торжества принципу, за яким кожна країна має право на власний вибір у зовнішній політиці? У 1953 р. в Берліні, у 1956 р. в Будапешті і в 1968 р. у Празі американці на такий ризик не пішли. Не вдалося до рішучих кроків і після анексії Криму. А Росія тим часом, пишуть Чарап і Шапіро, «довела готовність до рішучих дій і продемонструвала, що це більше не риторичне

запитання» [127]. Думка відставних аналітиків Держдепу США, не будучи істиною в останній інстанції, відображає позицію значної частини американського суспільства. Крім того, за повідомленнями українських ЗМІ, у багатьох столицях світу також схилиються до того, що з Путіним «слід розмовляти і домовлятися» [128].

Чітко цю позицію виклав Г. Кіссінджер: «Якщо ми будемо серйозно ставитися до Росії як до великої держави, нам потрібно на ранньому етапі визначити, як примирити її занепокоєння з нашими потребами. Нам слід вивчити можливість запровадження демілітаризованої зони на території, що відокремлює Росію від дислокованих в Європі військ НАТО. Захід не наважується зайнятися всерйоз економічним відновленням Греції, і він абсолютно точно не готовий витягувати Україну з економічної кризи, щоб це була вулиця з одностороннім рухом. Тому потрібно, як мінімум, розглянути можливість якоїсь співпраці між Заходом і Росією в Україні, яка повинна мати статус неприєднаної країни. Криза в Україні перетворюється на трагедію, тому що довгострокові інтереси побудови світового порядку плутають з необхідністю відновлення національного самовизначення та ідентичності України». На думку Кіссінджера, ситуація, що складається, веде до катастрофи: «Це означає, що головним завданням для Заходу стала руйнація Росії, тоді як довготривала мета повинна полягати в тому, щоб інтегрувати її» [129].

Такі думки переконують, наскільки важко Україні обстоювати свої позиції, не допускаючи компромісів за рахунок своїх корінних інтересів. При цьому доводиться враховувати і те, що нові домовленості про врегулювання ситуації в Україні мають бути прийнятні і для Заходу, і для Росії. Від цього не втекти. За цих обставин радикально налаштованим українцям слід зважати, що альтернативою такій позиції буде лише подальша конфронтація з Росією, якої Захід не бажає, задля обстоювання принципів, які Захід не готовий захищати. Не заглядаючи у віддалене майбутнє, яке може постати в іншому світлі, на сьогоднішній ситуація виглядає саме так і далеко несприятливо для інтересів України. І, попри все, Україна має вистояти.

Допомогою в цьому, безсумнівно, є підтримка країн Європейського Союзу, Сполучених Штатів, Австралії і Канади. Багато тамтешніх політиків і експертів вважає, що Захід повинен допомогти Україні й оборонною зброєю. Мова не про те, щоб озброювати українців для нападу на Росію. Та й неможливо напасти на країну, таку як Росія, маючи тільки оборонну зброю. Але оборонна зброя має бути як стримувальний чинник, щоб позбавити спокуси розв'язати українське питання збройним шляхом. Слід продовжувати діалог задля пошуку можливих компромісів. Стримувальна сила і відкритість до діалогу можуть бути ефективною стратегією в цій ситуації. Питання тільки у формулі можливого компромісу.

Ні в кого не викликає сумніву, що Україна має продовжувати рух, публічно підтриманий переважно більшістю громадян, до членства в Євросоюзі. Це тривалий процес, який потребуватиме і часу, і терпіння. І це ослаблює аргументи Росії, бо

уявлювана нею небезпека з боку ЄС стає віддаленою, а негативні наслідки у сфері зовнішньоекономічних відносин — не такими для неї руйнівними. Не менш вимушеною є необхідність переконати Росію в тому, що Україна, маючи на меті вступити в НАТО, найближчим часом до цього не готова. Одночасно потрібно дати чіткий меседж Росії про те, що Україна ніколи не стане членом Євразійського Союзу. Приблизно так, як висловлено на рівні громадянського суспільства словами Анастасії Дмитрук: «Никогда мы не будем братьями / Ни по Родине, ни по матери. / Духа нет у вас — быть свободными, / Нам не стать даже сводными». І зовсім інше — взаємовигідні торгові угоди між Україною і Росією, які не потребуватимуть збільшення витрат на обстоювання авторитету ціною незалежності іншої країни.

Є й питання, які не підлягають компромісному вирішенню. Йдеться про територіальну цілісність країни, зокрема і Крим. Прикладом у цьому може послужити «тайванське питання» в зовнішній політиці Китаю. У силу обставин китайці в XX ст. дійшли думки, що тайванську проблему буде вирішено «не в цьому столітті», однак ніхто не відмовився від цієї споконвічно китайської території.

Тривалий час даватимуть про себе знати й інші питання. Серед них — ставлення українців до Росії. Ворожість значної частини українців до сусідньої держави — нове явище, спричинене насамперед її агресивними діями. Відповідальність за це — на творцях нової путінської міфології про місце і роль Росії в сучасному світі.

За всієї убогості політики історичного безпам'ятства варто все-таки нагадати ідеологам «путінізму» слова з пісні Б. Окуджави: «Каину дай раскаяние». Може, станеться диво...

Література

1. Збигнев Бжезинский. Стенограмма выступления: В борьбе с российским шовинизмом. — Доступно: <http://rusnod.ru/news/theme4870.html>
2. Игорь Зевелев. Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новейшая внешнеполитическая доктрина России. — Доступно: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/granit-cy-russkogo-mira—16582>
3. Там же.
4. Збигнев Бжезинский. Стенограмма выступления: В борьбе с российским шовинизмом. — Доступно: <http://rusnod.ru/news/theme4870.html>
5. Шахназаров Г. Х. и др. Самоопределение России. Аналитический доклад по проекту «Россия в формирующейся глобальной системе». — Доступно: <http://www.uct.kiev.ua/~sofi/pf2/shakhn.html>
6. Меркель усомнилась в адекватности Путина. — LB.ua. — Доступно: http://lb.ua/news/2014/03/03/257911_merkel_usomnilas_adekvatnosti.html?print
7. Бжезинский З. Характер игры меняется. Запад принимает твердую позицию по России. — Доступно: <http://obozrevatel.com/politics/31597-bzhezinskij-harakter-igryi-menyetsya-zapad-sejchas-prinimaet-terduyu-pozitsiyu-po-rf.htm>
8. СМИ сообщили о сомнениях Меркель в здравомыслии Путина. — Доступно: <http://www.forbes.ru/print/node/251591>

9. FT: Маневры Меркель обеспечили ужесточение санкций против Путина. — Доступно: <http://nvua.net/print/world/FT-manevry-merkel-obespechili-uzhestochenie-sankciy-protiv-Putina-5770.html>
10. Збигнев Бжезинский. Стенограмма выступления: В борьбе с российским шовинизмом. — Доступно: <http://rusnod.ru/news/theme4870.html>
11. См. Тойнби А. Постигание истории. — СПб.-М., 1991. — 607 с.
12. Шевцова Л. Россия: логика упадка / Новая газета. — №101—102. — 12—14 сентября. — 2011. — Доступно: <http://www.novayagazeta.ru/data/2011/101/19.html?print=20111409180>
13. Там же.
14. Там же.
15. Шахназаров Г. Х и др. Самоопределение России. Аналитический доклад по проекту «Россия в формирующейся глобальной системе». — Доступно: <http://www.uct.kiev.ua/~sofi/pf2/shakhn.html>
16. Там же.
17. Там же.
18. Гудков Л. Природа «путинизма». / Левада-Центр > АРХИВ > ПРЕСС-ВЫПУСКИ. — Доступно: <http://www.levada.ru/press/2009121600.html>
19. Макаренко В. Уроки Ханы Арендт: внеконтекстуальные проблемы системы организационной лжи (статья 1). // Политическая концептология. — №1, 2015. — С. 8.
20. Гудков Л. Природа «путинизма». / Левада-Центр > АРХИВ > ПРЕСС-ВЫПУСКИ. — Доступно: <http://www.levada.ru/press/2009121600.html>
21. Отпущенный из психлечебницы Панин обругал Земфиру за акцию с украинским флагом. — Доступно: http://joinfo.ua/showbiz/1103291_Otpuschenniy-psihlechebnitsi-Panin-obrugal.html
22. Гудков Л. Природа «путинизма». / Левада-Центр > АРХИВ > ПРЕСС-ВЫПУСКИ. — Доступно: <http://www.levada.ru/press/2009121600.html>
23. Гудков Л. Д. Абортивная модернизация. / Л. Д. Гудков. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССАЭН), 2011. — 630 с.
24. Гудков Л. Природа «путинизма». / Левада-Центр > АРХИВ > ПРЕСС-ВЫПУСКИ. — Доступно: <http://www.levada.ru/press/2009121600.html>
25. Там же.
26. Там же.
27. Галумов Э. А. Имидж против имиджа. — М., Известия. 2005. — С. 69—83; Моисеева В. Негативный имидж России препятствует ее развитию // Независимая газета. — 2003. — 11 апреля.
28. Быков И. А. Проблема влияния на экспертное сообщество и журналистов через специальные мероприятия (На примере международного дискуссионного клуба «Валдай»). — Доступно: bykov.socionet.ru/public/Bykov_Valdai.html
29. Юбилейный Валдай. — Доступно: Nikolas-Lambert.livejournal.com/373945.html
30. Николай Злобин: «С царем во главе, без царя в голове». Информационно-аналитический портал ПРОФИЛЬ. — Доступно: www.profile.ru/article/nikolai-zlobin-«s-tsarem-vo-glave-bez-tsarya-v-golove»-77377
31. Там же.
32. Сегодня Владимир Путин принял участие в работе международного дискуссионного клуба «Валдай». — Доступно: www.gazeta.ru/business/2013/19/5660621.html
33. Николай Злобин: «С царем во главе, без царя в голове». Информационно-аналитический портал ПРОФИЛЬ. — Доступно: www.profile.ru/article/nikolai-zlobin-«s-tsarem-vo-glave-bez-tsarya-v-golove»-77377
34. Радио ЭХО Москвы: Особое мнение, 20.09.2013.19:08 Николай Злобин. — Доступно: www.echo.msk.ru/programs/personalno/1160024-echo/
35. Там же.
36. Там же.
37. Национальная идентичность на Валдае / Вестник Кавказа. — Доступно: www.vestikavkaza.ru/articles/Nationalnaya-identichnost-na-Valdae.html
38. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно: www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html
39. Там же.
40. Ренан Э. Что такое нация? — Доступно: www.hrono.ru/statii/2006/renan_naci.php
41. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно: www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html
42. Там же.
43. Там же.
44. Там же.
45. Козелек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Переклад з німецької — К., «ДУХ І ЛІТЕРА», 2006, — с.52.
46. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно: www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html
47. Ренан Э. Что такое нация? — Доступно: www.hrono.ru/statii/2006/renan_naci.php
48. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно: www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html
49. Песков рассказал о зашкаливающем рейтинге Путина. — Доступно: <http://lenta.ru/news/2014/03/07/rating/>
50. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно: www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html
51. Особенности российской интеграционной политики. — Доступно: <http://snosmi.ru/social/20110626/171253118-print.html>
52. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай» — Российская газета. — Доступно: www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html
53. Россияне высказались за присоединение к РФ республик бывшего СССР. — Доступно: <http://ruslentanews.com/news/mir/45971-rossijane-wyskazalis-za-prisoedinenie-k-rf-respublik-byvshego-sssr.html>

54. За призывы вернуть Крым Украине в России будут бросать в тюрьму на пять лет: Новости УНИАН. — Доступно:
<http://www.unian.net/politics/900135-za-prizyivyi-vernut-kryim-ukraine-v-rossii-budut-brosat-v-tyurmu-na-ryat-let.html>
55. Лилия Шевцова ej.ru).(День №171, вторник 24 сентября 2013, С. 4.
56. Валдай после Мюнхена: Владимир Путин призвал к обретению и укреплению национальной идентичности. — Доступно:
<http://oko-planet.su/politikrus/print:page,1,211001-valday-posle-myunhena-vladimir-putin-prizval-k-obreteniyu-i-ukreplenyu-nacionalnoy-identichnosti.html>
57. Коэн Ариэль. Новый поворот: какую национальную идею Путин предложил России на Валдае. — Доступно:
<http://www.forbes.ru/print/node/245090>
58. Национальная идентичность на Валдае / Вестник Кавказа. — Доступно:
www.vestikavkaza.ru/articles/Nationalnaya-identichnost-na-Valdae.html
59. Горбачев М. Необходимо вернуться к новому мышлению. — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Neobkhodimo-vernutsya-k-novomu-myshleniyu-16945>
60. Горбачев М. «Я против любых стен». — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Ya-protiv-lyubikh-sten-17051>
61. Там же.
62. Там же.
63. Примаков Е. Украина: тяжелое сегодня и сложное завтра. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Ukraine-tyazheloe-segodnya-i-slozhnoe-zavtra-16954
64. Караганов С. Причина этого конфликта — заблуждение Запада, поэтому русские не сдадутся. — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/pubcol/Prichina-etogo-konflikta-zabluzhdeniya-Zapada-poetomu-russkie-ne-sdadutsya-16975>
65. Арбатов А. Украина и реальная политика. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/ukraina-i-realnaya-politika-16754
66. Исследование МИД Германии: При Путине РФ стала авторитарным государством. — Доступно:
<http://www.unian.net/world/987513-issledovanie-mid-germanii-pri-putine-rf-stala-avtoritarnym-gosudarstvom.html>
67. Российский дипломат заявил, что при Путине война с Украиной не закончится. — Доступно:
<http://obozrevatel.com/politics/76592-rossijskij-diplomat-zayavil-chto-pri-putine-vojna-s-ukrainoj-ne-zakonchitsya.htm>
68. Если Путин не совершит ошибок, его режим может продержаться еще 20 лет — Ходорковский. — Доступно:
<http://www.unian.net/world/987536-esli-putine-sovershit-oshibok-ego-rejim-mojet-proderjatsya-eshe-20-let-hodorkovskiy.html>
69. Арбатов А. Украина и реальная политика. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/ukraina-i-realnaya-politika-16754
70. Иванов С. Мир без стен. — Доступно:
http://globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Mir-bez-sten-16983
71. Арбатов А. Украина и реальная политика. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/ukraina-i-realnaya-politika-16754
72. Там же.
73. Там же.
74. Там же.
75. фон Шуберт Е. Вольфганг Ишингер: мы не полностью оценили значение Мюнхенской речи Путина... — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/diplomacy/Volfgang-Ishinger-my-ne-polnostyu-otcenili-znachenie-Myunkhenskoi-rechi-Putina-16942>
76. Путин: «Украина — это даже не государство!» — Доступно:
http://sensor.net.ua/resonance/294/putin_eto_daje_ne_gosudarstvoquot
77. Арбатов А. Украина и реальная политика — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/ukraina-i-realnaya-politika-16754
78. Болотное дело глазами россиян и москвичей. — Доступно:
<http://www.levada.ru/print/07-06-2013/bolotnoe-delo-glazami-rossiyan-i-moskvichei>
79. Гриценко Е. Игорь Померанцев: Россия кажется больной страной. — Доступно:
http://life.pravda.com.ua/person/2014/09/16/180410/view_print
80. Джон Миршаймер: «Почему в украинском кризисе виноват Запад». — Доступно:
<http://ruposters.ru/archives/9027>
81. Там же.
82. Николс Т. Лидер России — не реалист и не националист. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Lider-Rossii—ne-realist-i-ne-nationalist-16962
83. Там же.
84. Там же.
85. Там же.
86. Там же.
87. Гудков Л. Имморализм постсоветского общества: его истоки, представления и последствия. — Доступно:
<http://www.cjgita.ru/a.n.-alekseev/kontekst/immoralizm-postsovetskogo-obschtstva-ego-istoki-proyavleniya-i-posledstviya>
88. фон Шуберт Егор. Эдвард Люттвак: «У русских есть стратегический талант». Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Edvard-Lyutttvak-U-russkikh-est-strategicheskii-talant-16805>
89. Тагаева Л. Лев Гудков: «Если за все отвечает один человек в стране, через какое-то время иллюзии в отношении его способностей превращаются в раздражение». — Доступно:
http://slon.ru/russia/lev_gudkov_esli_za_vse_otvechaet_odin_chelovek_v_strane_cherez_kakoe_to_vremya_illuzii_v_otnoshenii_1107112.xhtml
90. Гудков Л. Имморализм постсоветского общества: его истоки, представления и последствия. — Доступно:
<http://www.cjgita.ru/a.n.-alekseev/kontekst/immoralizm-postsovetskogo-obschtstva-ego-istoki-proyavleniya-i-posledstviya>

91. Тагаева Л. Лев Гудков: «Если за все отвечает один человек в стране, через какое-то время иллюзии в отношении его способностей превращаются в раздражение». — Доступно:
http://slon.ru/russia/lev_gudkov_esli_za_vse_otvechaet_odin_chelovek_v_strane_cherez_kakoe_to_vremya_illuzii_v_otnoshenii_1107112.xhtml).
92. Марченко Н., Франчук М. Русский пир «нерукопожатных» / «День», 2014. — №130—131. — 18—19 июля. — С. 20—21.
93. Там же.
94. Тагаева Л. Лев Гудков: «Если за все отвечает один человек в стране, через какое-то время иллюзии в отношении его способностей превращаются в раздражение». — Доступно:
http://slon.ru/russia/lev_gudkov_esli_za_vse_otvechaet_odin_chelovek_v_strane_cherez_kakoe_to_vremya_illuzii_v_otnoshenii_1107112.xhtml
95. Левада-Центр. Присоединение Крыма к России. — Доступно:
<http://www.levada.ru/print/02-09-2014/prisoedinenie-kruma-k-rossii>
96. Там же.
97. Киссинджер Г. Как сконструировать Новый мировой порядок. — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Kak-skonstruirovat-Novyi-mirovoi-poryadok-16911>
98. Обама: Россия — вторая угроза после вируса Эбола. — Доступно:
<http://grani.ru?Politics?Russia/m.233343.html>
99. Киссинджер Г. Как сконструировать Новый мировой порядок. — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Kak-skonstruirovat-Novyi-mirovoi-poryadok-16911>
100. Гат А. Возвращение авторитарных великих держав. — Доступно:
<http://inosmi.ru/world/20070712/235498-print.html>
101. Мид У.-Р. Возвращение геополитики. — Доступно:
http://inosmi.ru/foreignaffairs_org/20140501/219969078-print.html
102. Там же.
103. Злобин Н. О моделях / Российская газета. — Доступно:
<http://www.rg.ru/printable/2013/08/21/modeli.html>
104. Лукьянов Ф. Консерватизм сближает. — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Konservativizm-sblizhaet-17019>
105. Тейлер Дж. Готов ли российский президент начать третью мировую войну? — Доступно:
<http://inosmi.ru/russia/20140905/222815358-print.html>
106. Игорь Зевелев. Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новейшая внешнеполитическая доктрина России. — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/number/granitcy-russkogo-mira-16582>.
107. Там же.
108. Там же.
109. Там же.
110. Громыко А. Цивилизация и Россия. Споры продолжаются. — Доступно:
<http://sr.fondedin.ru/new/admin/print.php?id=1247833506&archive=1247834106>
111. Выступление министра иностранных дел Российской Федерации С. В. Лаврова на 48-й Мюнхенской конференции по безопасности, Мюнхен, 4 февраля 2012 г. — Доступно:
<http://www.mid.ru/bdomp/ns-dos.nsf/44a7dafc231dc11ac32576d600>
112. Песков рассказал о зашкаливающем рейтинге Путина. — Доступно:
<http://lenta.ru/news/2014/03/07/rating/>
113. Обращение Президента Российской Федерации 18 марта 2014 года. — Доступно:
<http://news.kremlin.ru/news/20603/print>
114. Игорь Зевелев. Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новейшая внешнеполитическая доктрина России. — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/number/granitcy-russkogo-mira-16582>
115. Збигнев Бжезинский. Стенограмма выступления: В борьбе с российским шовинизмом. — Доступно:
<http://rusnod.ru/news/theme4870.html>
116. Путин о ситуации в Украине. Выступление на совещании послов 1 июля 2014 года. — Доступно:
<http://www.solonin.org/doc-putin-o-situatsii-v-ukraine>
117. Совет по внешней и оборонной политике представляет «Стратегию XXI». — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/event/Sovetpo-vneshnei-i-oboronnoi-politike-predstavlyayet-Strategiyu-XXI-16427>
118. Гудков Л. Резервация «совка» — это индустриальная Россия и Восточная Украина. — Доступно:
<http://glavcom.ua/articles/7509.html>
119. Там же.
120. Глава МИД России обвинил Киев в охоте на жителей Донбасса. — Доступно:
<http://korrespondent.net/world/russia/3505640-lavrov-sovetuet-ukrayne-ne-zaykatsia-ob-unytarnosty>
121. Лосев И. Лицемеры «миротворчества» // «День». — 2014. — №130—131. — 18—19 июля. — С. 21.
122. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. — М., Праксис, 2002. — С. 138-139.
123. Бжезинский З. Стенограмма выступления: В борьбе с российским шовинизмом. — Доступно:
<http://rusnod.ru/news/theme4870.html>
124. Чарп С., Шапиро Дж. Как избежать новой холодной войны. — Доступно:
http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Kak-izbezhat-novoi-kholodnoi-voiny-17041
125. Там же.
126. Там же.
127. Там же.
128. Сирук Н. «Беги, Гиллари, беги...» // День, 3192, 15 октября 2014 г.
129. Киссинджер Г., Хейлбран Дж. Генри Киссинджер: Обама скорее идеолог, чем стратег. — Доступно:
<http://www.globalaffairs.ru/print/diplomacy/Genri-Kissindzher-Obama-skoree-ideolog-chem-strateg-17659>